

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Dist.}

617

Title: *Vaniya Suktosya
Bhasya*

617

वागीयसूक्तस्य भाष्यम् .

: Vāgīya Suktasya		: Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
617	:	: Remarks

श्रीगणेशायनमः श्रीवेदपुरुषायनमः नमः परमात्मने अस्य द्विपंचाशदल्पस्तवं ते तत् अस्य वा
 तमसमात्मदैवतं यद्यपीह स्कादभाष्यादिषु भाष्यकारैः उद्धीथ भास्करादिभिः शौनके च वेदमित्रं च ह
 धर्मोत्तरं चानाह सस्त्वय्यारव्याकृता तथापि वयमस्कादादिवारव्या अधिपज्ञविषया एव कचिन्निरुक्ता
 शौनकादिरीतिमाश्रित्य अध्यात्मव्याख्यास्यामः अत्र शौनकादिमतसंयहीतुर्वरुचैरनुक्रमणिका अ
 स्मभ्यस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनमत्रैतत्पर्यः अपर आह अल्पिकाया देवताया स्मृतिरत्रेति देवताया एव अ
 पि वेदमित्रो निषेधति न देवताया लिकाकाविद्वन्त्रापि यदा ल्यता उपेक्षतववीर्यवतन्त्रो मित्रे लिका भवेदि
 प्रायेण संशयो चापन आशंकितं मत्र प्रायेण प्रज्ञाभात्र कचिद्व्ययं ते तेषां प्रतिवचनाभिवात्र प्रायेण
 संशयो चापनादि विरुद्धमस्ति तथापि अत्र सत्त्वे संशयो चापनादित्रैकं प्रायेण बाहुल्येनास्ति संशयो
 न अल्पविषयत्वकथनं वा ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा वा ज्ञायते येन तज्ज्ञानं ज्ञानसाधनं मोक्षो
 तस्त्वरूपस्य अक्षरमित्याख्या तेषां प्रशंसा प्रतिपादनं यद्वा ज्ञानं मोक्षस्तत्प्रतिपादनं
 आभिधानं अश्रुतेया प्रोतीत्यक्षरब्रह्म अश्नातीति तिजीवात्माकारं नक्षरतीत्यक्षरं

न

रमात्मैव सत्त्वेऽस्तु तं भवति छंदस्त्रिष्टुप् पंचपादं साकं जानां यद्वा ज्ञेयं सन्निद्धे सप्तार्धगभिर्गोरी रिति जगत्स्यः षड् एतदंतं तु वैश्वदेव
 रीर्भिर्मायसालिगानितक्षती ल्युगंतं वैश्वदेव तृशब्देन न पारिभाषिकः किंतु विशेष्योती कृषिदेवतं छंदसामुपसिस्ते स्तयमानत्वात्
 दंतमेव वैश्वेति मिति तदुक्तं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति वैश्वदेवं ब्रह्म रूपं ब्रह्म रूपं वा एतदहरेतस्याङ्गा रूपं गोरी मिमायसालिगानितक्षतीत्ये
 तमिति वैश्वदेवशब्दे विनियुक्तत्वादेव वैश्वदेवशब्देन तु वैश्वदेवदेवता अत्र तां कुंगादर्शनात् बभ्रुरेक इति वत ज्ञानमोक्षाक्षरेन निार्थत्वेन यदि
 वैश्वदेवमंगीकुरुमः तदिह तस्याः समुद्रा इत्याद्यपि वैश्वदेवं स्यात् तस्माद्विभियो न कवेदो नः प्रमाणं तस्याः समुद्रा इति वातुः समुद्राः तस्या इ
 तिमंत्रे समुद्रा इति वाच्य इत्यर्थः तथा पाक्षरं न स्यादिति मंत्रे ततः क्षरस्य क्षरमिति अक्षरमाप इत्यर्थः सा प्रस्तावपुंङ्गुः तस्या इति कृत्वा कर्मयामि
 निशकधूमः अत्र शकधूमो देवता तन्मंत्रव्याख्या वसरे विशेषं वक्ष्यामः अष्टाष्टंष्टिभिर्मिति सोमः अत्र सोमो देवता नयः काश्चिन्त्यभिः स्रष्टा
 वायुश्चकेशिनः चत्वारि वाक्वातुः चत्वारि वागिति मंत्रे वागिति वाच्य इत्यर्थः इदं मित्रं सो यौ मयोपसृजने विनियुक्तत्वात् यतः इदं मित्रं नित्यं
 सूर्यनाम तपि नोपलभ्यामहे रात्र्यध्ययननिवृत्त्यर्थं वा सो रत्नकथनमनयोः दशेति दशप्रधेयं न मेत्यत्र संवत्सरसंस्तुत्यादशेति संव
 त्सरसंस्तुत्वात् चक्रवर्णनं अत्र कालचक्रवर्णनं दृश्यत इति विशेषः यस्तस्मिन् शशय इत्येषा सरस्वत्यै सरस्वाती देवता अथ ज्ञानयज्ञम
 यजते तेषां कृत्वा साध्यस्य साध्यान्वाधायितुं प्रवृत्ता परानुष्टुप् प्रकृत्समानमेतदुदकमित्येषा अनुष्टुप् सोरी स्यात्प्रस्थानेनियुक्ता तात्वा
 शौनकादिपाठ्यान् न तु सूर्योत्रप्रतिपाद्यः तन्नाम्नोप्यदर्शनात् पञ्चन्यानि देवतावा अथ सरस्वतैर्यथा यवा अत्पादिव्यसुपर्णानित्येषा

सरस्वते सरस्वतमाह। सर्या यवा सरथेवा। आह। सौरतं र्देववायं। सर्वमेतत्सकमध्यात्मपरं। नान्यन्यार्थनाशक्यावक्तुं। विष्णुधर्मोत्तरे। ह्यभिउत्तरा
 धेदिशरतिरामप्राप्तिपुष्करोनामयशोरजधर्माह। सुक्ताअथर्वविधानं सामविधानं यजुर्विधानं कृत्विधानं समाप्यमेवार्थेअस्यवानीयस्य
 कमुक्तवाव। तदनुसारिणे तत्सकं विदुषोनि॥ अस्यवामस्य० पुत्रं॥ अस्यवामस्यअस्यामृषिअवस्थात्रयोक्ति० एवमात्मोयतेविस्वरूपः। अस्यप्रत्य
 सादिप्रमाणं सानिहितस्यापरोक्षस्यवामस्यकुलस्यशरीरेणपरिच्छिन्नस्य तथातस्यपरोक्षस्यपरित्यक्तस्यहस्यापरिच्छिन्नस्यव्यापकस्यतथाहो
 तोकाताविचारकः। तस्यहोतुजाग्रदवस्थायां नाम्नाविश्वस्यप्रथमस्यभ्रातुः द्वितीयाध्यातामध्यमास्तित्वमिधमध्यमेभवती। त्रिमध्यमः
 नाम्नातेजसः। अश्वः। मेघस्यगिरेर्वानोमेतद। तेजसोहिमेघसदृशः। निद्रयातिरोहिततेजस्त्वाद। स्वप्नाख्यगंधवनगराधिष्ठाकः वात्रगिरिव
 दश्वर्यविषयः। तदुक्तं धाम्योविश्वस्तेजसोद्विधातिमः प्राज्ञइति। तुरीयंश्वेतमत्राहुः सधानुस्यतमदयमिति। अस्यहोतुः तृतीयाभ्रातासुषुप्ताना
 म्नाप्राज्ञाधृतदृष्टः। धृतोक्षरितौ किनोपष्टौ उपरिभवोवाह्यप्रदेशसमो जागरस्वप्नोयस्मिन्सः। धृतदृष्टः प्राज्ञः। धृतोक्षरणीयाः। अत्रविश्व
 दिष्टुत्रिषु विस्पतिविश्वतेजसप्राज्ञानांपतिपातारंस्वप्नतन्यदानेनरक्षकंतुरीयं सप्तपुत्रं सप्तमहदादयः। जगत्प्रकृतयः। पुत्रः। कायधृताः
 विकृतयोयस्यसतया अपश्यंदृष्टवानस्मि। महामाहस्ययोगादीधमाअपरोक्षपरोक्षं चतरेदमेवमृतावक्ति। जगदनुग्रहाथप्रथमस्य म
 त्रियदमंतोदात्रं। ऊडिदंपदाद्युष्मद्युभ्यः इति तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता। द्वितीयमस्यतिपदमनुदात्तं। इदमोन्वादेशानुदात्तस्त्वतीयादयः
 अनुदात्तत्वात्। नान्वादात्रंशास्त्रमस्ति। सूक्ते सर्वेषांशाख्यानमेतदुक्तं पुष्करोक्तकेल्ये मीमांसमानोजीवेशो जागरादो विवितयेत।

तेजसोहं विप्राज्ञो हंतुर्येकवेति। अध्यात्मविद्वानपेक्षएवं। रितयेत। नान्यइतिपुष्कराभिप्रायः। तत्पूर्वग्रंथालोचनोत्तरं। सप्तयुंजंति० वामदेवस्येतनेनपरिच्छिन्न
 स्यसुक्तंकेनपरिच्छिन्नंहेनेत्याह। भूततन्मात्राः पंचमहदहमोबहोएवंसप्तयुंजंतिरयं। रथरूपकलितंशरीरं। शरीरंरथमेववेतिश्रुतेः। एकः कालः। वन
 कोयस्यतएकएवाहंकारोभक्तानीयः। प्रकृतिवेष्टया तिस्रनामासर्पयतीति सप्तरुद्रः। संक्षिपतीतिवानामानमयितावेष्टकोयस्यअहंकारस्यरुद्रोदेवता। स्वरे
 णसप्तदश्वेतोदात्तः। विनामि विधानमतिनिमदीतो। इथजादिभ्यः। वक्तुं। एकवक्तुमित्यत्रवक्तुं वाक्येनयदुक्तं तत्। त्रिधाहिकाले। भिद्यतेप्रकृतः परः। प्रकृति
 सनिहितः। शुद्धब्रह्मणेवाविनिर्द्वाः। प्रकृतिवेष्टकः। प्रथमः कालः। क्षणलवात्मा द्वितीयः सूर्यात्मा। तृतीयइन्द्रात्मकः। प्रत्यक्षस्यत्रिकालप्रवृत्तामकत्वात्।
 अजरं। यावज्जीवतावादिशेषः। अनर्वा। अर्गह। गमाधितस्थानांतरंनगच्छतीत्यगलंइत्युच्यते। पञ्चकालवक्तुमात्रेविधासर्वाणिभुवनानिअधिअश्रित्य
 अविमुच्यतिष्ठति। तदुक्तं कल्ये। महदाद्यावहंत्येतदशरीरं कालनालितं। परमध्यातवेदनंतकालं त्रिविधावहुः इति। ॥ २ ॥ रमरथमधि० नामं ॥ ३ ॥ रमरथं
 स्मंदेहमाश्रित्योक्तं अथसूक्तं देहमाश्रित्योच्यते। दमप्रत्यक्षादिसन्निहितंरथंस्फुल्लं देहं आधिअधिष्ठायआश्रित्ययेत्सुः। सप्तकोरोत्तुक्तं सप्रतिष्ठा
 तेन। सप्तअंगानिसप्तवक्त्राणिदृष्टेप्रवर्तकानि। अभिष्टकानि वक्त्राणि यत्र सप्तवक्त्रः। तंसप्तवक्त्रं। सप्तअध्याः। रजस्तमसाहितातिपंचकमेहियाणिवहति
 जमयंति। इन्द्रियाणिहयान्याद्विषयास्तेषुगेवशानिति। सप्तधर्माधर्मसहितानि शानेन्द्रियाणिस्वसारमग्निनीतीयानिइतरेइवशक्तौअभिष्टाभिमुखेन
 सन्नवंतेप्रवर्तयंते। पुस्तुतो। अनेकार्थाध्यातवः। अत्रकर्मव्यतिहारेतदुः। कांसः शत्रुः। कुत्रेदियप्रवृत्तिस्तत्राह। पंचविषयेगवारजःस्तमःसहितानीक
 मेन्द्रियाणां तथाधर्माधर्मसाहतानां शानेन्द्रियाणां च। नितरांहितानिअनुकूलानिसप्तसंख्यातानिनामनामानिनामनिशानिदेवतानिइन्द्रियदेवता। दिग्वा

3

म
स

तार्कप्रवेतो श्विवर्द्धोपेन्द्रमित्रकाः। शानकर्मद्वियाणांस्थः क्रमादेवाश्मेदरा। ज्ञेनातु रजसोरुद्रः। तमासंभुक्ते हृदिः। असंभुक्ते भैरवादि क्रमादेवाश्चतुर्दश। तद्वत्
 कल्पे। सप्तवक्रमिमं देहं वहत्यः सप्तकर्मणा। शानेद्वियाणां सप्तैव देवतास्तत्तु देवा। एते नमः प्रशंसा प्रकरणे युक्तं। मधोराज हरः कदापि युगुळं सप्तोशरीरं वदन्
 कनार्थाश्च रजस्तमासिगमयं त्यन्यानि खानि स्फुटं। धर्माधर्मवृत्तानि सप्तविषयाः संग्राहयं त्यामतेः खानां यवसुतैः प्रवृत्तिगमनेत्येव तन्मुक्तिका इति अस्या
 र्थः। मूर्धादित्रिकं करो अर्धं विंति सप्तगां निवकास्थानि सप्तो सप्तैर्मि एवं सप्तवह्न शरीरं गमयं तिवालं यं निखानि कर्मद्वियाणि रजः तमः सीत्येवं सप्तैवा कर्मा
 थनियंति। तथा न्यानि खानि धर्मधर्मसाहितानि ज्ञानेद्वियाणि पंचैते एवं सप्त। आर्म्तेः विषयाः संग्राहयं ति। यत्र ये सुविषये सुखानां मिद्वियाणां सुरैर्देव
 ताभिः प्रवृत्तिगमना प्रवृत्तिं प्रापितानि तानि। द्रियाणि। तान् विषयान् सुग्राहयं ति एवं सुल शरीरं मुक्तिं। तथा प्रवृत्तं तन्निवर्त्तयन् तन्नु कमुयते। आत्मकं
 पूर्वमनो लब्धं यच्च भ्रमलपीति॥ कोदृष्टप्रथमं० तद्॥॥ देहात्मयस्यो निरासो ज्ञाः पुमान्। प्रथमं कर्णमात्मानं ज्ञायमानं देहं वा। एकमिति दर्श। पश्य
 तिमन्यते व्याघातात्। अस्त्वन्तं। सावयवं। यद्यस्मात्। अनं रण अस्ति रहितो निरवयवो विभक्ति एवं धारयेत्। अन्यथा अनवस्था स्यात्। स यो निरवयवो आत्मा।
 भ्रम्याः पार्थिवादिधातोर्देहस्य असुः क्षेप्ता। प्रवर्त्तकः। क्वचित्स्यादेव। अतश्चास्त्वनु धिरं तद्वा देहः। क्वचिद्वर्त्तने आत्मा स्यात्। स्वयं सभावनायां ननु म
 र्थमेतैरेव प्रभिर्हेतुभिः। सर्वकथनं विदुः पुरुषाः। शृणुः कः पुरुषः उपगाह। उपगं कति विद्वांसं ज्ञानं तं। एतद्वात्मस्वरूपं प्रष्टुं। तदुक्तं कल्पे। काण्वात्वा दन्त्वा श
 नेष्टकत्वा तुभिद्यते। आत्मानोयैः सुदुर्बोधः कथं शिष्यैर्देह इति॥ पाकः पृच्छामि०३॥॥ प्रश्नप्रकारोत्र। पाकः। पकः। बोलः प्रशंसः पृच्छामि मनसा संवत्। वि
 कल्पवता हेतुना। अविजानन्। अजानन्। निर्विशेष आत्मनि किं ज्ञातव्यं दिवानामिति विशेषे वदानामित्यर्थः। व्यंजनव्याख्यायात्। एना। अस्त्वविभुप्रसिद्धानि पदानि

3

अस्य वामस्य पक्षितस्य। विरपतिं सप्तपुत्रमित्यत्रार्थः। प्रतिद्वानि निरुद्धार्थानि लक्षणया प्रवृत्तानि पदानि। तत्त्वमसीत्यादीनि पृच्छामा। त्यवयः। वसेव
 क्यपुत्रत्व आपन्ताय। विरपतिगत्यर्थः। एवं पृष्टा गुरवो यद्वयुः। तदाह। अधि। अधिकात्। निष्कामान्। काम्यनिषिद्धेतरान्। सप्ततन्त्रं तत्ता न विस्तृ
 यस्तान्। विशेषेण तन्निरे। तन्वन्तिकवयः। गुरवः। ओतवो। अधिकुंतापरिहृत्। अभिमतवस्तु। तन्निरे। तन्वते। आंसेलिटि। तन्निपत्योश्च दस्य। सुपधा। ओयः।
 अवतेः संप्रसारणं। यद्वा। इयं। तं तु संताने। तवेवां तश्च युगपदि। अधि तो दाहो। तुमर्थे से सेन से असद्वत्साहिना तवेदः प्रत्ययः। पूर्वमं वेव। अस्त्वन्व तं यदनेष्ट
 तत्रानानुद्। छंदस्य पिद्वयत इत्यनुद्। अनपुष्करव्याह। पृच्छा। पदानि पुत्रा मो ज्ञानाय गुरवः श्रुतदा। अयुः कर्माणि निष्कामः कुरुष्व। ध्यात्मबुद्धयः। ता। ५॥ आवि
 किंवां विविक्तं॥॥ अवि किंवा दसत्कर्मभिः श्रुदांतः कर्णः पृच्छा हत्वा ह। अवि किंवा न्। अजानं विविक्तुयः। सम्यजानतः॥ विहा। सम्यक्। कवर्हि। ज्ञापने प्रो
 छान्। पृच्छामि विप्रने। अपरोक्ष ज्ञानाय। न विहा न्। श्रीशास्त्रश्रवणादीनां विद्वानिवर्त्तमानोप्यहं। परमार्थतो नैव विहा न्। यो ह विशेषेण तत्तं भस्ति भिष्यमि
 इमानि प्रसिद्धा नि कामादीनि वडरे जातिमला निरजो गुणकाल्यणिवा युष्मत्प्रसादात्। प्रश्नकारमाह। अजस्य नित्यस्थात्मनो न रूपे स्वरूपे किं जाति कि
 स्विदेकमेव रूपमा दर्शयि। अविस्विदमेकमेव रूपमा दर्शयि मिति साहं पृच्छामि। अत्र कल्पः। अज्ञः पृच्छाम्यहं तज्ज्ञानं सम्यक् बुद्ध्या अपेक्षितः एको वा
 नेक आत्मनि यो हस्तं भित्तपद रिपुरिति॥॥॥ अस्त्ववि। तु० पुः॥॥ गुरुलक्षणमत्र। अहं स्त्वविद्यायी वक्ता। इह मात्मतत्त्वं। अंगासिद्धं ध्वं वद जाना
 तिकं वेद। तत्राह। अस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्य वामस्य कुबुस्य परिच्छिन्नस्य जीवस्य निहितं तत्त्वमिति पदं लक्षणाया प्रवृत्तौ तथावे। सुपणस्य प
 परमात्मनः स्वरूपं यत्तादृति पदं निहितं लक्षणाया प्रवृत्तौ स इह वक्तु स एव गुरुः स्यादित्यर्थः। किं वायमाणवकापि गुरुणा भविता इह रत्नाह। शि

भा

रसः सकारा क्षीरंगावः अस्य उक्तस्य पुरुषस्य विरिति दूकूल पंक्तं। वरणीयं विचित्रं तत्। रससहितं रोचनादिरागं रजितं। अरंजितं रंगद्वयमुक्तं कमनीयं मांजि
 छंस्त्रं वसानाः परिधानाः गावः। उदकं पदा। पद्मा। अपुः। अंतर्भावितं यथो यथायंति। अयमाभाणकोपिगुरुणाभविनादेयः। आभाणकविद्विजितः। अस्य
 जीवस्य शिष्यभावंगतस्य गावो वेदाः क्षीरंसारं ब्रह्मा मृतसंशिरसः। उपनिषद्गोविं। उध्वस्थानीयात्। उहंति स्य प्रणिपादयंति। कथं भूताः। वत्रिसंख्यजसू
 मोमिश्विपटसदृशं प्रपंचं ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तु त्रिगुणात्मकं प्रतिपादयंति वेदस्य मानाः। परमार्थतस्तु सर्वं ब्रह्म परब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिपादयंति वेदः। उदकं। कंसु
 रवं। अकंतुः स्वतस्मादुक्तं दुःखरोहितसुखमयं शुद्धं ब्रह्म पदा एकदेशेन उपनिषद्गोविं न स्वांशेन महावाक्येन वा आपुः पाययंति बोधयंति। यद्यपि सर्वे वेदाः य
 त्दमामनंति इति श्रुत्या। वेदेष्वसर्वे न हि मेवेद्य इति भगवद्गीतया च। ब्रह्मात्मविषया वेदा इति भारते च। तन्मृते कृतवद्वेभ्य इति मंत्रेकदेशेन च विज्ञा
 वेदाः प्रातिष्ठिता इति पुराणे च हृदयकमळमध्ये दीपवद्देवसारमिति स्मृत्या च सर्वोपवेदो ब्रह्मपरः। किं बहु सगुणेश विषयाणां वेदानां त्वं पदार्थं विवेचक
 तात्। ब्रह्मा मेव परवेदापोक्षितपदद्वयार्थप्रतिपादकत्वेन उपनिषद्देवकाव्यत्वमेव। तथापि सगुणेश विषयकर्मविषयवेदभागेषु न स्पष्टा ब्रह्मधी
 उपनिषत्स्येति भवतीति प्रायेण उदकं पदा पुरिति उक्तं। न किंचिदनुपपन्नं। इह तदिति। इह शब्दोदसे लिटि ब्रह्मं उदसीति रुट्। उदकमित्यत्र समासस्योत्त
 दन्तः। पिदस्कराद्गणेषु चायमंतादातः। हिः खंडनाभावउक्तत्वेन। अर्थसंदेहाच्च न हिः खंडना। अत्र कल्पः। तत्त्वं पदकं ह्यजया प्रवृत्ते यो वेदसः। इ
 रुरात्मबोधे आभाणकः शिरसो हि गावः पादेन दुग्धं दुग्धुः सवस्त्रा इति॥७॥ माता पितरभ्युः॥ नामाया संबंधे आक्षेपाशंकायामुत्तरं। न चा
 पक्षे किं भवति। जीवब्रह्मभेदिकायामाचार्या निवृत्तिः। ननु सामाया स्पष्टा भिन्निति। अस्पष्टा पिवा द्वितीयं न वस्तु। अतिप्रसंगो वा स्पष्टा वि

कंस्यशक्तिजीवं वेदितरेतराश्रयः परस्परसंभावितः। तं प्रतिबोध्यं कार्यं। मुखप्रतिमुखमेव केवदवर्णयेवं वाच्यं। अत्राप्यस्योतिप्रसंगः। प्रतिबिंब
 स्पर्शो व्याश्रयः। असंभवो विवस्पर्शः। अत्र न दुर्गमिदं। सन्निधिसत्तालक्षणेन मिथ्यासंबंधेन मुखं स्पष्टं प्रतिबिंबाद्भिन्नं पणः। तर्हि न
 तेव्येवमित्यत्रोच्यते। माता स्पष्टेर्जननी माया पितरमीशं। कृते। विना असंस्पृशं त्यपि। आईषजति। सत्तालक्षणे मिथ्यासंबंधमनुभवत्यपि
 धीती। ध्यायते कः। अल्पेक्षिता। असमासेपि। कादल्पारव्यायामिति डीपु। अग्रे आदौ। मनसा स्वकार्येण संजग्मे। संगता संबभूवा हिततः सा
 माया बीभत्सुः। प्रपंचजननकाराबंधने हेतुः। अगुसितसंसारहेतु रित्येके। अभयस्यात्मनोऽप्यजननीत्वेन। गर्भरसारसः परमात्मा। रसो वे
 सः। रसं ह्येवायं लब्धुं नंदी भवतीति श्रुतेः। गर्भः। गर्भकृतः प्रजादितोरसो यथासागर्भरसा। नियतं विहृता डनं। तत्त्वज्ञकृतं यस्याः सा वि
 हृत्ताननाशयेत्यर्थः। अनया च। नमस्त्वतः। नमनवंतः संकोचवंतः। पशितुं न मात्मानमन्यमानानां जीवा। अज्ञानप्रवृत्ता एवाऽपवांसं अग्रधा के
 तवाक्ये महावाक्यादितरत्कर्मादिबोधकवाक्ये। इयुः। प्राप्नुवंति। तत्रापि कृतास्ते भवन्तीत्यर्थः। संजग्मे लिटि समो गच्छतीत्यात्मनेपदं। ग
 महनेत्युपधा लोपः। हि वेति निघाताभावः। कल्पस्क। यद्वर्णो विव विभेदकस्य। स्पष्टं घटाप्येव मिथ्या हि मायया। जीवेशभेदं विदधात्य
 पुष्पा लुग्नाः क्रियाकांडगिरः प्रपन्ना इति॥ युक्तानां सी० शु०॥ माया निवर्तते केन विद्यया सा प्रमानवा। न वेद्यार्थाद्वा प्रमासत्या वेदतम
 सीदृष्या। एवं नुमिप्रश्ने स्पष्टस्योत्तरं। माया निवर्तनी। विद्या साप्यविद्या प्रमावसा। तन्महत्तनसा व्यर्था भोमाहौ महतिर्यथेति। तद्वेत्स्य

ते (मुक्तायोगश्रुतिणीविन्माताजगज्जननीमायापि वक्ष्यमाणायाः प्रोढायाः संविद्रूपायाः मुक्तेः बलवत्यावाउत्साहवत्यावा। धूरिधूः स्थानीयधंतः
 कृष्णशोधके सत्वे आसीत्। भवति तिष्ठति। सत्त्वगुणस्वभावाया विद्या हं मुक्तिहेतुः विद्योत्पत्तिकं भवति तत्राह। अतिष्ठत्। गतिनिवृत्तवर्ति
 गर्भः। अंतरः। वृजनी प्रबलवती। पुनिसृष्टुष्ववस्थासु अंतः। अंतरः। जागृच्छ विद्वांस्तरः स्वप्ने तेजसः। तस्मादंतरः सुप्तो प्रातः ततो व्यंतरः स्फुरी
 यः नास्मादन्वो अंतरोत्सीति अंतर्जगत्तद्व्याप्यं तुल्यः सर्वांतरांतरेभ्यो विश्वे तेजसप्राज्ञेभ्यो अंतरस्फुरीयः अतिष्ठत्। गतिनिवृत्तको भव
 ति। प्रथमाधिवीर्यहेतुमाह। अनुत्तमीनेह मीमगते अडागमश्च दसः अनुगच्छेत्। अनुसरेद्यस्मै। वक्षः पुत्रभावमापन्ने शिष्यः मा
 महावाक्यं विष्णोर्विस्वं अर्नंतं च पश्यति विश्वरूपं सगुणं ब्रह्म विष्णु योजनेषु योगे शुभ्रवर्णमननं ध्यानात्मकेषु सत्सु सापश्यतीति
 स्वविद्यायुक्तमातीति संबंधः विश्वरूपमस्येति विश्वरूपं तदस्मिन्नस्तीति तदंसी विनियामवति मत्वर्थे इत्ययः। वाचं दसीति पूर्वसवर्णाभावेनाम उदात्त
 स्वरितयो र्यणः स्वरितो नुदास्येति स्वरितः प्रशस्तो विश्वरूपः तदंतं वा विश्वानि गानि रूपाणि तदंतं वा। कल्पस्तु। वाचं समभ्यस्य सविश्वरूपं पश्येत्त्रियो
 गी हृदि ने समुदा। तादृशं चिमायापि हि मुक्तिहेतुः मुक्तावतिष्ठत् सतुरीय आत्मा॥ तिस्रो मातृस्त्रीः स्युः॥ अत्र तुरीयः प्रपद्यते तिस्रो मातृः लक्ष्मी
 गोरीसरस्वतीः स्रुषालेना। त्रिपितृन् विष्णु हर ब्रह्मणः। पुत्रत्वेन विभ्रत धारयन् नियमन्। एकः परमात्मे वज्रध्वः अवस्थापुयापरः स्थितः तुरी
 यस्तिष्ठति। मुक्तौ एतं तुरीयं मुक्तं अवलुप्य न ग्लपयति। अज्ञात्वनपाडयति। तिस्रो मातरः त्रयः पितरः तुरीयमेकमुपदिशन्तीत्याह। मंत्रयते गुप्तं

भाषयते एकांते उपदिशति। विः। दीप्यमानस्य अमुष्य परमात्मनः। छेउ परिभागे तुरीये स्थितं विश्वविदं जायतं पुरुषं वेदयंतं। अविश्वमिच्छा
 विश्वमिच्छा विश्वस्नेहः। तद्विदं माहावाक्यरूपिणी वाचं। त्रिमितास्नेहने व्यत्ययेन मिच्छास्य मिच्छता। अपरे तु इति चिन्तितं। यद्वा इति
 प्राणने। इति रवननोच्छादसो मुम्। पदकारास्तु पदभक्तं मुमामाहुः। मिच्छाशकः प्रधानवाचीत्यर्थः। अर्थस्तु एक एव। तात्पर्यतः विश्वभावमेव
 यतिरूपं रूपेण व्यवस्थापयंती तुरीये संस्कारकल्पना कल्पनाभ्यां तुरीय तुरीयानां तयो गिवेदं तिपतिरिति संज्ञाभेदमात्रे विवादः॥ तदुक्तं
 वाचायेः। अब्रह्म कल्पितयस्या अवस्था त्रय एव तु तुर्यमेव ततो ब्रह्म तुर्यातीतं तु निष्कलः। अवस्था त्रयतो बाह्यं यत्किंचित् कल्पयते यदि। तुर्या
 तीतं परं ब्रह्म तुरीयं सगुणं भवेत्। शंकराचार्यपियत्प्राह। शास्त्रे तुर्येति श्रौतं। तुर्यातीतं ततो ज्ञानं संज्ञा मात्र विवादेन। ज्ञेयापक्षे तु तुर्यं स्यात् तान
 पश्यंतद्विष्यते। वृत्तिज्ञानं तुरीये यत निर्वर्तते एव हीति॥ कल्पस्तु॥ मा मा गिरो विष्णु सदा शिवज्ञानविभ्रत एकं सतुरीय एनं। उद्दिश्य वाचं प्रवदति
 मुक्ते विश्वो ज्जिती विश्वविबोधिनी चेति॥ द्वादशारं न हितज्जराय वत्सुः॥ माता पितरमित्यत्र मंत्ररूपं सूचितं त्रिनाभिवक्तमित्येव कं। त्रिषु को
 लेषु मध्यमां कालमाह। द्वादशारं द्वादशमासा आराय स्य न हितं तच्छास्त्रांतरं प्रसिद्धं जराय। जरणा ययो ग्यं जरये भुक्षत् पशव्यं वर्जितं पुनः
 पुनः वर्जते कैवल्यं। कृतस्य सत्यस्य परमात्मनः संबंधिनीयां परिते विनावर्जयित्वा वर्जते। ब्रह्मविद्याभाव एव कालवक्रप्रभाव इत्यर्थः। आसमं
 तात्पुत्रा ४ वक्रं। अवयवाः अंशाः। भो अग्ने अग्रणी मिथुनासः अन्योन्यसंघटित मिथुनी भूता इव। अत्र काले रात्रिदिवसतृपाः सप्तशतानि वि
 शतिश्च तस्युः अतिष्ठति। कल्पस्तु। यद्वा दशात्मान हि जीर्ण एष हित्वा त्रिविधा भ्रमितीह कालः। यो मध्यमांशः सुरातानि सप्तविंशतानीह हिवा

निशाश्चेति ॥ पंचपादं पितरं ० र्षितं ॥ अनेन प्रथमः काल उच्यते । तस्य कालस्य मूलप्रकृतिरेव देहः । तस्य पंच अवयवाः तमो मोहो महामोहस्तमिति
 स्वाहं धसंमितः । अविद्या पंचपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मन इति । एते भेदाः अन्येः केशा इत्युक्ताः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः इति अस्मिताहंकारः
 अभिनिवेश आग्रहः । विदांति न स्त्वाहुः । प्रतीची माया मूलारव्या तुला रव्या चेति साद्विधा । विक्षेपावारभेदेन तुला रव्या च पुनर्द्विधा । ईशो सारवर्णना वि
 स्तीत्येवमीशो द्विधैव सा । विधा जीवे द्विधा देव एवं पंचविधैव सा इति ॥ कालमाह । द्वादशारं द्वादशमासा अरायस्य तत्तत्सास्त्रांतरप्रसिद्धं अराय ।
 जरणा ययोगं जरये भुक्षइत्यशक्यं वर्तेते । उपवर्षवचनात् ॥ पंचपादं अंशायस्य तत्तत्पदाहं । जगतां पितरं । द्वादशाकारं सृष्टिस्थिति संयमायां नि
 चत्वारि चत्वारि रूपाणि सन्ति अस्य । विष्णुपुराणाद्युक्तानि । प्रकृतिविधात ब्रह्म प्राणिकर्तृ कालि । दिवः तत्त्वज्ञा आहुः परे अर्द्धे । कतिपये परे तत्त्व
 विदुस्तपुरीषिष्ठा उदकवतं अधिशा यिनं नारायणं । पंचपादादिगुणमाहुः परे अर्धे पुरीषिणं मित्यस्या न्यमप्यर्थं वदंति केचित् । पुरीषपदेन अ
 विद्या च अवांतरांशतया जीवारव्या उच्यते । तदंतं सूत्रात्मकं नारायणं दिवः स्वर्लोकस्य परे उत्कृष्टे अर्धभागे कुंवारव्ये दिवो लोक इति । अथ
 अनंतरं तथा वामे ई प्रसिद्धा । अन्ये एके आचार्या उपरे अदि इत्यादिषु वेदनिघंटो । वयंति मेघनाम सुमध्य एको नविंशतिनामा निपर्वतस्याप्य
 भिधाना निभवंतीति संप्रदायज्ञा आहुः । उपरे पर्वते कैलासादिषु के सन्ति विवक्षणी विश्वरूपास्तु इदं तमाहुः । तथा सप्तवक्त्रे सप्तदेशे महदादि सप्त
 परिधौ । षळरे धडिरुपरिवर्तने मध्यमेन कालेन व्याप्ते अपि तं अधिकं ब्रह्माणं तमाहुः । शुद्धप्रधानयोर्मध्ये कालो मायांश भोजकः ।
 शक्तिप्रसारणा कृष्टिहेतुर्वाक्चक्षुश्मोचकः । विष्णुब्रह्म महेशादि कारणं तं प्रवक्षते । तं विष्णुमेकेशं सन्ति रुद्रमेकं विधिं पर इति । योगयाज्ञवाक्य

श्लोकद्वयं । कल्पस्तु । मायाशरीरप्रथमस्तु कालो पंचाशको द्वादशरूपभिन्नाः । तं सर्वयोनिं प्रवदंति विष्णुरुद्रपरेभुं चतुरास्य मन्यः इति ॥ पं
 चारे ० नाभिः । एवं विधे कालारव्ये स्वाधीनलिङ्गदेहमाश्रितः सर्वसंसार उच्यते । पंचारे द्विधारवानिवतन्मात्राः प्राणातः करणक्रियाधराः पंचा
 रमेव लिङ्गस्यात् । चक्रं तत्कर्तृचारिर्वति वृहद्वैश्वदेव । कर्मद्विधाणि ब्रह्मज्ञानेन्द्रियाणि च तन्मात्राश्च प्राणाश्च अंतःकरणानि च विष्णुशायं एव अ
 वयवायस्य तस्मिन् करोतीति चक्रं । कृत्वा केदिः लिङ्गशरीरमेकं कर्तृत्वात्मा अधिवेकात्मनिकर्तृत्वप्रतीतिं यद्वान्वरतीति चक्रं रूपसिद्धिरुक्त
 या । लिङ्गद्वारकमेव लोकांतरसंचारित्वमात्मन इत्युक्तं भवति । उक्तं च । देहकर्तृरिव चक्रं स्यात् । आयुधसंघसैन्यके । तत्पके च प्रतीयाते काल
 भ्रामकपक्षि इति । तस्मिन् पंचारे चक्रे परिवर्तमाने चक्रे लोकांतरं वा छति सन्ति तस्मिन् क्षेत्रे आधारि कल्पति छति विश्वासवाणिभुव
 नानि स्थूलशरीराणि । तत्र च भावो वकार इति । तस्य चकारव्यं लिङ्गस्य अक्षः भ्रामक आधारः प्रथमः कालः शुद्धात्मा प्रधानं चैत्येकं । न तस्य
 तेन भ्राम्यति न कदाचिद्विनश्यति । तत्तुल्यं योगग्रंथे । शुद्धकालप्रधानं च जीणि नित्यानि जंगमं । स्थावरं तं नित्यं संसृष्टं प्रपरो भेदं पंचके इति ।
 ततो भरीणां भर्ता आधारनाशे सर्वभूतस्य आदित्यर्थः किं वा सनात् । सर्वदेवसनाभिः चक्रस्य लिङ्गस्य नाभौ एव वर्तमानो विजीवात्मा पिनशी
 र्यते न नश्यति परमार्थतो नैव धर्मो देहत्रयधर्मे युज्यते जीवात्मा नाशो कृतनाशक ताभ्यागमप्रसंगः । कल्पस्तु पंचारके कर्तृरि लिङ्गदे
 हे देहस्थवीर्यान्ध्रमेति स्वधर्मे । कालो नश्येदहं सर्वधारी जीवो पिनो नश्यति देहधर्मे इति । प्रशंसायां च । प्राणास्तन्मात्रकारकाभि

८

द्विविधानि मनोगणः। एवं पंचारं कलिंगं वर्तत आरितस्मृतमिति। तद्धर्मो जीव आत्मन्यध्यस्यति स्मृते देहादिधर्मश्चेति दृष्ट्या संसारी। स भवेति च
विद्या। अनेन अन्यद विजगच्छ कर्मस्तीति प्रासांगिकं। ब्रुवन्वेदः सर्वमुक्तिं पक्षानि रावये च वक्त्रं। जगच्चक्रं भ्रमतीति वाचरतीति वाकरोतीति
वाचकमुच्यते इति शाक कृष्णिः पुनः उत्पत्त्या दधमेयं जमानमित्यर्थः। कथं भूतं जगच्चक्रं। सनेभिने मशब्दे दृष्टव्यं। द्विजगती प्रकृतिः
पुरुषश्च अर्धविद्यते तदंशत्वेन जडा जडप्रपंचो नेमिनौ ताभ्यां सहितं धत्स्व जगत्सनेमिनेत्यभिः परिलिखेः संकुचद्विः जीवेः स
वर्तमानं जगादित्यर्थ इति। अन्ये वाङ्मयनेमि रिव वद प्रपंचस्योपरि स्थितः। वेतनप्रपंचो नेमितेन मुक्तं जगच्चक्रं अजरं धर्मचरं
आत्मज्ञानवक्त्रं तां पदं ज्ञानं एति आगच्छति। यत्पूर्वजसा संशयविषयया सभावना मे लनेन आवृतं आच्छादितं अनुभूतमासीत्।
तास्मिन् वक्त्रं विज्ञेतां पदं ज्ञाने अविज्ञेतां विज्ञेतां निभुवंति मुवन्तां निजगतिं विश्वासवाणि। कल्पस्तु। निसः प्रवाहेण जगद्विचरः तं धी
निहन्त्या हृश्योगजन्या। स्वीयामतिस्था प्रजसा प्रवृत्ताया प्रागत्र सर्वं भ्रमतामुपेतीति। साकं जानां पदः। पंचारेयक इत्यत्र लिखितं वक्त्रं प्र
सक्तं सेनेमी सत्रानुप्रसक्तं स्मृलशरीरं विविक्ष्येत्येते। इति लिंगशरीरमाहुः। साकं जानां देहेन्द्रियादिभिः सार्धं जायमानमिव तत अक्षुण्णं
हृद्यस्मिन् यद्वा साकं जानां मिति दंष्ट्रं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं।
पमते। व्यत्ययं सर्वत्र दंसि स्मरंति तत्पदं अर्थोद्भयोऽयः सत्तथं पथगतौ। पलोपः छंदसः सत्तापिलोका नुत्पद्ये गच्छतीति सप्तथं कथितं।

८

अत्र सप्तशब्दात्तरुणार्थे उदितेषु छंदसीत्याहुः। तत्र स्वरार्थं वृत्तपक्षौ स्यातां एकजं मायाकारणशरीरात्पंचलिंगं नुते नैव जायत इत्येकजं दृष्ट्या
जायत इति द्विजं स्मृलशरीरं अथ लिंगदेहावयवानाह। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं। ब्रुवन्वन्तां तं पदं।
आकाशजं श्रोत्रजातं वाक् वायुजं तं कृपाणि तेजो जं चक्षुः पादं अक्षरं रसनो पस्त्रं भुजं घ्राणपायु उभयेन्द्रियात्मकं अनेकं भूतजं मनो
कादशेन्द्रियाणि ठक्ता निभवंति। ऋषयः प्राणाः प्राणा वाक् प्रय इति श्रुतिः। अहं महान् प्रधानं च देवत्रयमुदहृतं जाद्विषयं यानां
क्लिस्तमात्रा पंच देवजा इति प्रशंसाया मुक्तं तेषां देवजादीनां लिंगावयवानां इषु गतो इषु इष्टायो इषु अभिष्टये इति अधिकरणे निष्ठा
अधिकरणवाचिनश्चेति प्रष्टुः। षष्ठ्यणस्तु। नानि विषयरूपाणि गंधादीनि विहितानि विधिप्रतिपादितानि तानि। तेषां जायते तद्वि
धामशः धामनि स्वर्गादिके स्था ने वैदिके स्थाने वारे जंते उपसृज्यंते स्था त्रेरहापिनो स्था नारमात्मानं मोचयितुं क्रियाथोपि पदस्य
कर्मणि स्थानि न इति वृत्तं। तानि वेद। विकृतानि काम्यानि वानि विद्वानि वानि नूपशरूपे रूपे अनेकं ग्रहणार्थमित्यर्थः। नेजंते उपसृज्यंते स्था नारमात्मा
नं वेदुं। कल्पस्तु। यत्तं च विंशतमं कर्मस्ति लिंगं सार्धं जंनं समगमेकजं॥ यो दादृशस्तद्विषये शुभाश्वे नुर्यं पदं नो यदि तद्विरुद्धं॥ स्त्रियः सती स्त्री उमे
पुंस आहुः० सव॥ इह पूर्वजन्मनि सद्धानां स्त्रीणां मंधादीनां लघूनां चाधिकार उच्यते। उकारो वृत्तरुणार्थः। अयमर्थः कुतो ज्ञेयः। गुरोश्चेत्
सको गुरुः। इह ब्रवीतु मंत्रोक्तः। मेवं। गुरुलक्षणं पुत्रेष्वपि चारितं इत्यत्रोच्यते॥ एवं स्त्रियानसोधिकारः कथं स्त्रीभूताधिकपगूनां वधिरा॥

पतिताश्रये। क्लीबानां कारुणां नो वेदविद्याधिकारितेति वदन्नुस्मरणात्॥ अत्रनु अनेनोत्तरं न्यते॥ उ अपिमे मम ब्रह्मवित्त्वेन परमात्मानः
 सतीः संवाचिनीः आत्मविद्याप्रवणाः स्त्रियो अपि तांश्च अत्यंतोक्तं पुरुषानाहुः। लौकिकं स्त्रीत्वं ब्रह्मविषये अतिदेशिकेन पुंस्त्वेन श्रौतेन
 बाध्यते। अतः सा स्मृतिब्रह्मविद्येतरेषा एव। गोधादियोषितां स्त्रीत्वेऽप्यस्ति। ब्रह्मणि भागिता रुक्मिणी देवदूती कादेव्यो ब्रह्मवित्तमाः॥ इति
 ममैव ज्येष्ठेन भ्राता लक्ष्मीधराचार्येणोक्तं। उक्तं च श्रौतेन। उपनीत्युत्तिष्ठेन्नैव ब्रह्मव्याप्येति शिशुः। योषितोऽपि नत कुर्युर्विना तु ब्रह्मवादिनीमिति॥
 वंदिका कारोप्यादिके एवमेवोक्तवान्। तद्ब्रह्मवादिनी व्यतिरिक्तविषयमित्यादिना। विज्ञानेश्वरकारेणापि प्रवृजितागमने प्रायश्चित्तातिशयं ब्रुवता
 प्रवृजितानां स्त्रीणामधिकारः सूचितः। प्रवृज्यास्तु ब्रह्मविद्याधिकारो मा भूदिति विरुद्धवत्। अस्ति चेत्तमेति ह्यं। श्रीशंकराचार्यः स्वमात्रे ब्रह्मोप
 दिष्टवान् तदर्थं ब्रह्मज्ञानारव्यो ग्रंथश्च विवक्षितः। न वस्त्रियो नोपदेश्या इत्यस्ति श्रुतिः श्रवणनिषेधाभावाच्च। उक्तं यथाधिकारः श्रौतेषु योषितां
 कर्मसु श्रुतः। एवमेवानुमन्यत्वं ब्रह्मणि ब्रह्मवादितामिति यमस्मृतिः। तस्मात्स्त्रीणामप्यस्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः। एवं जात्यंधस्यापीत्याह
 पश्यन् पश्यति चेत् ब्रह्म अक्षयवान् वसुष्मान् नेवासौ। ब्रह्मविद्यायां जात्यंधनियमनिर्वंधो नास्तीत्यर्थः। एवमेवार्थव्यतिरेकेणाह। न विवेतत्
 ब्रह्म न वेति चेत्। अंध एवासौ। अत एवात्रोक्तं कैश्चिदुक्तं। स्त्रीणां यत्र स्मृतौ ब्रह्मविद्यायाः प्रतिषेधनं। दुष्टं तस्मरणं यद्दामं चादिविषयं भवेदिति॥
 एवं अधिकित्वानित्यत्रोक्तं शिष्यलक्षणं स्त्र्यादिष्वप्यभिधारितमित्युक्तं। गुरौ लब्धे सति स्त्रीणामप्युपदेश्यत्वात्। अथो इह ब्रवीतु मंत्रोक्तं॥

गुरुलक्षणं। पुत्रेष्वप्यभिधारितमित्यत्रोक्तं न्यते। पितुः पुत्रो गुरुर्न पत्युर्भार्या गुरुस्तथा। आचार्यस्य गुरुश्चात्र सत्रधर्मप्रणयतीति विरोधो दृश्य
 तइति चेत्। एषामपि स्त्रीनिषेधकस्मृतिसदृशी नोपेयामंत्रादिविषयावेति। न ब्रह्मविद्याविषया। कविः तत्त्वज्ञोऽयः पुत्रः स इह ईदृशमात्मतत्वं
 आविकेतं ज्ञापयतीति सगुणस्यादेव। ज्ञापको हि गुरुः ज्ञाते व ज्ञापयति पुत्रत्वात्पितरं प्रति पुत्रस्यानुपपत्त्यमिति चेत्। तत्राह योऽत्मतत्वं तत्
 विज्ञानाति सपितुरपि तपितासह। लौकिकं पुत्रत्वं। ब्रह्मविद्याविषये अतिदेशिकेन पितृत्वेन श्रौतेन बाध्यते। अत एवोपनिषदि श्रूयते। कामं
 पित्रे वाचार्याय वाशं सेव आत्मन एवास्य तत्कृतं भवति। हरिवंशेन। सुराध्यधर्माच्च निरस्तं संज्ञा देवास्तमर्थं तनया पठन्। ज्ञानेन सम्यक्परि
 गृह्यते तु तान् पुत्रकाः संश्रुतमित्येवोच्यते। आहुश्च सर्वज्ञ भगदाराध्य संप्रदायाधिकारित्युक्ततिलकभूताः योगगणाः देवदूतैर्हितः पुत्रः
 कपिलस्तत्त्वमवितवान्। पितृभ्यामाह कलौ पितृस्मात्पुत्रो गुरुर्भवति। ननु न अपशूद्राधिकारणोऽपनयनाध्ययनाभावोऽध्ययनाभा
 वान्न शूद्रोऽधिकारित्युक्तं। शूद्रसमेव ब्राह्मणस्त्री दुष्टास्त्री शूद्रवर्जमधीयीतेत्युक्तं। उपनयनाध्ययनाभावसाभ्याम्। शूद्रस्य वेदमुपशृण्व
 तस्त्रपुत्रतुभ्यां कर्णपरणमपि स्मर्यते। अस्ति च प्रसिद्धिः॥ अन्या वास्ति स्मृतिः। न ब्रह्मव्याप्येति शिशुः। बालशूद्रोपजातिकेः व्याहरत इमे
 दंड्या। राज्ञा सन्मार्ग रक्षिणा इति॥ अपजातिको नाम ब्राह्मणब्रुवको भ्रष्टो गोळकादिभिश्च॥ अत्रोच्यते॥ अपशूद्राधिकारणांते केथं तर्हि
 विदुरादीनां ब्रह्मविद्याधिकारो दृश्यते। इत्यादिष्योत्तरमुक्तं। आत्मज्ञानशुद्धानां शूद्रादीनामधिकारो न विचार्यते। प्रागुन्मवासनज
 न्य ब्रह्मज्ञानप्रवक्तव्यः। आजानसिद्धा इत्युक्तास्त ब्रह्मण्यधिकारिण इति। ऐतिह्यपठितं पुराणवचनं। अत्र वाभिप्रायो वणितः। अपशूद्रा

तभाष्यस्य माभूत्तौ अधिकार इति हासपुराणादिमूलोभविष्यति । अस्मिन्पुराणादिष्वप्युपदेष्टुं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्र वेदसंनयनवेदः । आहुश्च
 द्वावार्थाः । तानि वैवेदिकांशश्चान्भारतादिनिवेशितौ ॥ स्वाध्यायनियमो हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुते । महाभारतेन । श्रुतिभिर्बोधयेत्कांश्चिपुराणादि
 गिरापरां । पूर्वार्थवचनात्कांश्चि लोकिक्यावगिरापरां । यत्रयस्याधिरोस्ति तं तेनैव प्रबोधयेत् । तत्रपक्षे तसं प्राप्ते मुमुक्षुं ब्रह्मविक्रान्ति । इतिकेविदा
 ऊः । नृसिंहमर्षराजकल्पे तु श्रौत एवाधिकारो दृश्यते । नृसिंहब्रह्मविद्यायां विद्यायां कर्तुं णोक्तानि । अधिक्रियते श्रुदश्च स्त्रीवापिशरणागता
 इति । न वतस्माच्छ्रुदो न वक्तव्य इति श्रुतिविरोधात् श्रुदस्याधिकारं ब्रुवन्नर्थक्यं प्रमाणं स्यात् । तस्याः श्रुतयत्ने कविधयत्नात् । कल्पस्तु
 ब्रह्मविद्याविषयः । यथानिष्ठादस्थपतिं याजयेदिति वचनात् । निष्ठादस्याधिकारः । यथास्त्रीश्रुदं द्विजबंधनां त्रयीनुश्रुतिगोचरात् । कम
 श्रेयोसिमुक्तानां श्रेय एव भवेदिति ॥ इति भारतमारव्यान्पुराणमुनिना कृतमिति भारतारव्यान्पुराणमूलोधिकारो दृश्यते । तथाश्चेतो
 ताश्चतरे द्वितीयायां मंत्रोपनिषदि ज्ञानं श्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्रियात्ततश्चैष्याच्छ्रुदादपि नीवा दभीक्ष्णं । श्रुदो तव्यं तत्परशो हि नित्यं नाश्रुदि
 नं न जन्ममुहरेतामिति । शिवधर्मोत्तरं । यस्तु वर्णावकृष्टस्यान्तरीवाधर्मधारिणी तावप्येतेन योगेन गच्छतां परमां गतिं । नागवद्भी
 तास्तु च । मां हि पार्थव्यपाश्रित्य ये पि स्युः पापयानयः । स्त्रियो वैश्यास्तथाश्रुदास्तेऽपि यांति परां गतिमिति । एकादशस्कंधे । स्त्रियो वै
 श्यास्तथाश्रुदास्ते नुकं पाभवा दृशां । अनयशरणास्ते हि श्रुदांतेषु हि दृश्यते । यास्तव लब्ध्यापि । भूतात्मनस्तपोविद्यो बुद्धौ न विशा
 धनं । क्षेत्रज्ञस्य श्वरज्ञानात् विभुद्धिः परमा मतेति । ब्रह्मोपनिषत्परिशिष्टेन । नैव स्त्री न पुमानेव नैव वायं न पुंसकः । यद्यच्छरीरमाद

नेतेन तेन हि लक्ष्यते । तस्मात्सर्वविज्ञानीयुरात्मानं विश्वरूपिणं । आचार्यश्चेत्परं ब्रह्म ब्रूयान्मुच्यं त एव ते । इति वासिष्ठपुराणे ॥ स्वपत्निं प्राह व
 डाळः प्रश्ने कर्कटिकां प्रति । परब्रह्म ततो रूपे वस्त्रीणां ब्रह्माधिकारितेति स्कंदपुराणे । कात्तिकारं वडं पंचदशे मुक्तिखंडे विष्णुपतिशिवः । ब्रह्मसंज्ञविशो
 श्रेष्ठमध्यमादीनां गुरुत्वं प्रतिपाद्य आह । ब्राह्मणस्यापि विप्रस्य क्षत्रियस्य तथैव । विश्वः श्रुदस्य श्रुदो गुरुः स्याद्योषितामपीति । श्रुदाणां व
 तथास्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन । गुरुत्वं केचिदिकंति नोत्र मंत्रप्रतिकेशव । पिलुरस्येन ॥ कात्यायनीयमेतरेयीगागश्वावकुर्वीहयी । एवमाद्या विदुर्ब्रह्म
 तस्मात्स्त्री ब्रह्मविद्भवेत् । इति । एतेन यत्नेति रक्तं ॥ पुंसामप्यपरिब्रजकानां ब्रह्मविद्यायामप्याधिकार इति तदर्थपास्तं । अपरिब्रजकानां स्त्रीणां
 मिव पुरुषाणामधिकारः । केमुत्यात्सिद्धः । तदुक्तं ब्रह्मगीतायां । श्रुतौ स्मृतौ वा परमार्थवेदिनः श्रुतानवेते यतयः प्रसिद्धाः । सन्यासिनो ये परमार्थवेदि
 नो गार्हस्थ्यधर्मावहवो विमुक्ताः । तस्मान्मुमुक्षुमात्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारिणः ॥ उपदेश्ये तु नो वापि नात्र वर्णाश्वमादर इति ॥ न साधनवतु
 ष्य संपन्नः तावदधिकारी कथं गृहस्थाधिकारसमर्थनं संप्रपन्नं महत्तसिद्धौ दृष्टव्यं ॥ विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ कल्पस्तु ॥ पुंवदंध्रश्च यो विदु
 ब्रह्मविद्याधिकारिणो । श्रुदो नो ब्रह्मवित्युत्रो गुरुः स्यात्पितरं प्रतीति ॥ अथ परेण परेण आवरेण ॥ अंतः । ननु कथमुपदेशः । केत्वं पदार्थानुवादेन त
 त्पदार्थोपदेशः । तत्पदार्थानुवादेन त्वं पदार्थोपदेशः । अत्रेदमुत्तरं । अवः अवरो जीवः आहो अनद्य परेण ब्रह्मणायो ज्य इति शेषः । पश्चात्परः परमात्मा
 ब्रह्मणि एना अनेन अवरेण जीवेन योज्यः । ततो गोः श्रुतिः । पदापादेन महावाक्यात्मना एकदेशेन वत्सं पुत्रभावमापन्नं वत्सं शिष्यं विभ्रती परमा
 मास्वरूपेण योजयंतीति उक्तिरिति उक्तवर्ण आस्ते । श्रवणमननध्यानरूपमुक्तं प्रप्राप्नोति कार्यं करणाभेदविवक्षा तस्मा एव श्रुतिः । पुनः कडीवी

अतो ब्रह्मविद्यै वादरणीया। सा वा विद्या सिद्धं जीवमन्वयत स दार्थप्रतिपादनं। अमुमर्थमभिप्रेत्य जीवपरमात्माना वाहद्वौ साधनभ्युदयनिश्रेयसप
क्षान् विभेदौ। जीवैवैरो सयुजा परस्परमभुवतो सरवा यौ परस्परपकारिणौ एकवृक्षं वृक्षनी पृथक् परित आलिंग्यतिष्ठतः। तयोर्मध्ये एको जी
वः पिप्पलसमबद्ध दोषयुक्तमपि कर्मफल स्वाडुकुलारवादति। अन्यः परमात्मा। अनन्त ननु जीवो नोपि अभितोर्थ प्रकाशते। कस्य जीवः
परं व प्रतिपादनी यो जीवः परवेति विवेक्तुं कामैः। एकस्तयोः कर्मफलं तु भुङ्क्ते चाकारयते न्योनशनः परात्मा यत्रा सुपर्णा अमृदंशः।
को यमत्पर्थ प्रकाशः। तत्रेदमुत्तरं। सुपर्णा मोक्षपक्षी या जीवाः यत्रात्यर्थं प्रकाशो अविभज्यमाने सति अमृतस्य नित्यस्य सुखरूपस्य
ब्रह्मणः अनिमेष अनश्वर भागं भजनं प्राप्तिं विदधात्मानेन वृत्ति लक्षणं अभिस्वरति। अभिस्वरतिर्गतो यांति। अत्र ज्ञानमार्गे विदुः
निवारकः परमेश एव सेव्यमान इत्याह। विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य इनः इश्वर एव ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य गोपाः गोपारक्षकः गो
पायते किं पि यल्लोपः। कथां सिन्न स्वभावो यो जिवेशयोरैक्यं तत्राह। स ईश्वरः धीरः विन्मात्राशः धीरा अविशिष्यमाणा यस्य स तथा। पाक
प्रशस्तं विगलिता स द्वितीयादि दोष विन्मात्रं संतं मामा विदधा वेदने सति वृत्ति लक्षणे आविवेश प्रविशति। प्रवेशोपचारिकः। विन्मात्रो यो ज
वेशयोरैक्यं न विरुध्यत इति भावः। कल्पः। ज्ञानेन यते जसिद्धी यमान ज्ञानस्य गोप्राभवतीश्वरः सः। विन्मात्रयोरैक्यं विनस्तयो स्यान्नित्यं ते
तोयां त्यक्तस्य भागं। वत्सै द्वितीयपाद व्याख्या सक्षिप्रा कृता यस्मिन् दक्षो मध्वदः वेदा एवं व जीवानां मुक्तिः स्यात्तत्कर्मफलं धनुः कर्म
कर्तृत्वेन मुक्तिः स्यात्प्रारब्धं नश्यति॥ प्राप्ता प्राप्तिविवेकेन लिङ्गदेहस्य वभो कृतं मुच्यते। यस्मिन् दक्षो मध्वनी ये लिङ्गशरीरे स्थिताः सुपर्णाः

जीवाः मध्वदः कर्मफल भोक्तारः लोकास्त्रोकांतरं निविशन्ते। कर्मफलं भुञ्जते। ऐहिका मुष्मिक कसुमाणि सुवते कुर्वते च॥ अधिअधिकानि
काम्य निषिद्धात्मकानि संसारकारणानि। तथा विश्वे सर्वोत्तमा मुक्ताश्च भवन्ति एवाल्लिङ्गदेहस्थानां त्रैविध्यमुक्तं तस्यैव लिङ्गदेहस्यैव काङ्
परमाथतः पिप्पल स्वाडु स्वादनीयं। ननु जीवस्य विन्मात्रत्वज्ञानादेव मुक्तिरस्तु। किमंतर्ग- नोत्पदार्थ ज्ञानेन प्राप्ति यापरिफालितेन तत्रा
ह। अग्रे तदब्रह्म। उक्तं तद्वद न शब्द न ज्ञानो यव सः। यः पितरं जगत्कारणं तत्पदार्थ ईशं न वेद न वेति। वैदिकेषु केवलं युक्तेर प्राणिक
लोत् इति भावः॥ कल्पस्तु॥ यस्मिन् स्थिता ऐहिक पारब्रह्मो कभागं भजन्ते भुवते कृतीश्च। मुक्ताश्च तस्यैव कृतेन भोगो यो वेदने शान्त हितस्य मु
क्तिः २२ यज्ञाय त्रेअधि गायत्रं नश्रुः॥ अथ महावाक्यविषये गायत्री त्रिष्टुप् जगती छंदा स्यात्प्रिताः त्रयः पक्षाः सन्ति। तानाह। यज्ञाय त्र
छंदसि छंदः सुस्वार्थे अपावक्तव्यः। अधिअधिकं सर्वां लुष्टं ब्रह्म आहितं। हि गेतौ। अपगतं तर्हितं तद ब्रह्म गायत्रं ब्रह्म लुच्यते। संज्ञाकरणस्य प्रयो
जनं वक्ष्यामः। गायत्री ब्रह्मविद्येत्येषा विद्या स माख्यायता गायत्री छंदस्तत्तदा कथं वा तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतत्संप्रदायादवगम्यते। ब्रह्मविद्यात्वेन
गायत्र्यर्थो मिथीयते। सवितुर्लोकानां जनयितुः क्षित्यादिकं सकृत्कमित्या धनु मानसिद्धस्य देवस्य वतनस्ये शितुः। इति तत्पदस्य वाच्यं रूपमुक्तं।
तदततं सद्रूपं भर्गा भजनं देह न प्रकाशात्मकं विद्रूप वरेण्य वरणीयं प्रार्थनीयं सुखात्मक मानंद रूपं एव पदत्रयेण सत्तद्विवक्षा नंदात्मकं तत्पदलक्ष्यं
रूपं उक्तं धीमहि। ध्यानकर्तारो नाना भूता उक्ता इति तत्पदवाच्यं रूपं उक्तं। कीदृशस्य सवितुः यः सवितो नोस्माकं संबधिनीः धियः कर्तृत्वा हि बुद्धीः
प्रबोदयात्। अपअपत्तयादिति तत्पदलक्ष्यं रूपमुक्तं। अत्र वेदमित्र आह। द्वाभ्यां देवस्य वाच्यं यत्त्रिभिर्लक्ष्यं निजं स्मृतं जीवस्य वाच्यं मेकं

वादिषं अनुवरो जातोस्मि एतावतं कालं किमर्थं स्तेनपारमार्थिकरूपेण ब्रह्मणा समगतस्मदिसंगतो भवामीति धिया रसो वै रसः रसं हो वा यं लब्धवानं दी भव
तीति श्रुतेः अतः परवान् ब्रह्मवत्त्वं तन्मो अग्नेः अग्रणीः परमात्मन आगति आगच्छ आगत्य तं प्रायुक्त कारण वं तं सेवमानं माया त्वदभिन्नात्मकमहं व
वसाते जसा स्वतः पेण सत्त्वं जसं योजे स्वत्याशास्महे। अथवा हतं ब्रह्मोच्यते तत्प्रगाथ आह माविद्व्यादिति परमात्मनो न्यदस्त्वमायेव विशेषेण सत्यमिति
शंसतवो यत। अन्यशंसने संसारः स्यादित्याहु। भो सरवायः मैव विष्णुयतरेषणस्तोत्रं गणत रिषति कं दूँ दो पछ्यते किंतु। इदमिदं इदमेव स्तोता भजता वृषा
मनो रथ वर्षकं स्वासह भवतं सुते यज्ञे सुक पुनः ब्रह्म निष्प्रेष्टान्येव क्वा सिंशत तत्त। गायत्रादिसं गुण प्रातिपादिके शुभ्र अमुग तोयः प्रणवः स माश्रितास्ति
परा ब्रह्म विद्या प्रसक्तान् प्रसक्त्या तामप्याह। अक्षरं ३० मिति यत्त तत्प्रातिपाद्यं ब्रह्मोपि अक्षरमुच्यते। अक्षरं संज्ञके नोपासितेन ब्रह्मणा निमित्ते गच्छति
सप्तसरयाः वाणीः सप्त छंदो रूप वाग भिमानी देवताः प्रणवार्थस्तु अकारो कार मकारोः। एभिः राजस सात्विकताम सं ब्रह्म विष्णु रुद्रात्मकं कर्मण परमात्मनो
रूपमुच्यते। जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तावेस्था वा भू भुवस्वर्लोकाः रूग्न्नुः सामानि वा। समुदायात्मकेन ७० मिति पदेन निर्गुणं तुमीयस्व त्वपमुच्यते। तत्त्वमसि पदार्था
नाङ्कः। एषा विद्या ब्रह्म विद्यो मुच्यते। कल्पस्तु गायत्रवाक्येन नू यार्त्तं सूर्यस्येण सामान्य सयाति वाकं। यत्रेष्टं ब्रह्म निधौ समेतो वा केन वाकारय्य
मुपैति देवो॥ २४॥ इदमेव कं याति द्विप हानु सुभेन वा ब्रह्मणा बाहते नापि प्रसंगा दुहितं त्रयं। आदि तैविश्व इत्यादि शक्ति पुनः परमेश्वरः। आपो
अद्योतिव प्राह सिंधु द्वीपः स्वकं मतं। माविद्व्यादिति प्राह प्रगाथो बार्हती गिरां अक्षरेणेति स प्रावि छंदो लं कीरि देवताः। प्रसक्तानु प्रसक्त्ये त दु
दितं प्रागवत्रयी कर्मण ब्रह्म सं प्राप्ति गायत्रादिषु कथ्यते। पंचकल्पः श्लोकः॥ २५॥ जगतासिंधु दिहत्वा प्रकृतमवशिष्टं ज्ञानं ब्रह्म कल्पोच्यते। ज

गता जगते नोपासितेन ब्रह्मणा सिंधुं समुद्राभिमानि देवताः दिवि स्वर्लोके। अस्तमाय हवशे करोमि। एकस्थान प्रसंगा तद्विधांतरमाह। रथं सप्तसामप्रति
पाद्यं ब्रह्म तदर्थं त्रसामप्रतिपाद्यं तं सामाभिव्यज्यत्वं। साम्नां पदवाक्यत्वाभावात्। रथं तरे ब्रह्मण्युपासिते सति सूर्यं व शोकेतं परितः पश्यति रथं तरे
सामानि तु अस्तु इत्यंतवेति। छंदः सामानि तु। अभित्वा अक्षरं नो नुमः रहस्यग्रहे तु एनावो अग्निं छंदं सिद्धु। एनावो अग्निं न मसा। प्रत्य आदर्श्यायती। आइमा
उवा। छंदं सिद्धु। इनाउ वां दिवि य इत्यादि नोच्यते। एत एव साम्नामहा कल्पे उक्तं साम्नानाप्योस्ति हृदं स्तु सामर्थ्ये तेषु विद्यते। सर्ववेदो त्रम साम्ना तनात्या
अमुभा गिरः इति। अथ गायत्र्यादी नारथं तरां तानां महा फलमाह। गायत्रस्या जहल्लक्षण। गायत्रादेः सप्त कस्य गायत्रं हृदं भजगतं हृदं पदानु सुभवाह
तरं तं राख्यानौ फलसमाधिकाः। फलभिव्यंजिकाः। निस्त्रो मर्त्यो भवंति। अयमर्थः। गायत्र्याद्युपासका ब्रह्मणा विष्णुर्वा शिवो वा अवांतरं क उभोगानं
तरं अर्चिरादि मार्गेण स्वलोका नयंति। तत्र तत इपासना तारतम्येन तेभ्यः विशिषान्दति। ब्रह्मा ह्यस्त्रयो विसंगुणं ब्रह्मेत्युच्यते। तेषां लोको ब्रह्मलोक
स्येवोच्यते। आह वयोगयान्तवल्कः। अहं य हणसगुण ब्रह्मणः सेवकां तराह सगुण ब्रह्म सं जाये ब्रह्माद्या स्ते ब्रह्म लोकार्थ आनाय्य रं दयंति यथा
पथं। लयकाले तु तैः सार्धं मुच्यते भाविता अभिरीति। ततः ब्रह्मलोक भोगानंतरं मद्रा मरुता विष्वादिना सगुणे न ब्रह्मणा सह तदुप दिष्ट सगुणोपास
कं श्रुता लक्षणमवधार्य प्रविशति प्रकपे प्रपंचा ल्प कृ भवंति। माहत्वा महत्वेन मुक्तत्वेन हतु नाय इत्तं पुराणे। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्राप्ति संशरे।
परस्यां ते यतात्मनः प्रविशंति परंपदमिति। वाचस्पतिना युक्तं। विद्या कर्म पनुष्ठानतो बिते च स्वोदिताः। अधिकार समाख्या ते प्रविशंति परंपदमि
ति। कल्पस्तु। यो जागतं वेद स सिंधु लोके। रथं तं शः परिसर्य दशः। ब्रह्मा ह्यस्त्रा स्वपदनं यद्विभिनेते रत्न हं ते भुवते निज स्वमिति॥ २६॥

अथ कथं सुखं बोधं। व्याख्यानं। ननु। वैश्वामित्रैरुपसृपसमाप्तगवपाशशरसैधुह। पप्रगाधनाथंतराः सप्तपक्षा उक्ताः। यदत्र द्विदशित्वमस्तमुक्तं। शा
 श्रान्तरे बान्धे विपक्षाः संति ते बां परस्परविरुद्धानां कः पक्षो ज्यायान्। अत्रोभयं। उपउपेयत्वेन स्वीकरोमि। सुदृष्ट्या सुखं हो हिकं शुभकर्म भिर्यासादिभिः
 सूत्रप्रणयनेन दुष्टमानत्वात्। न वैशेषिकादिमतानुसारिभिः। इहः कश्चिच्च। धेनुं कामधेनुं स्थानीयां धिनोति प्रणयतीति धेनुः तां। आपो वा वधेन वस्ता
 हीदंस्वीधेनुं मिदंति महाब्रह्मणं। एता प्रसिद्धी प्रकृतां च अध्यात्मपरां श्रुतिं। ननु श्रुतिव्याख्या नरपाणां व्याससूत्राणामपि दुर्बोधत्वात् सूत्रव्याख्यातः श्रुत
 र्थो दुर्बोध एव तत्र आह। उत तथा एतां प्रकृतां श्रुतिं हो हत हो धिकः। गोधुक्रव्याससूत्राणां भाष्यकरणद्वारा सूत्रवाचां दे। धासूत्रवाक्यतास्य पर्यवेन
 कश्चिच्च। श्रुतिं हो धिता पर्यवेन न श्रुतस्य सारं कथयति। ननु भेदमाश्रित्य व्याससूत्रं भाष्यकारादिमतमिह ग्राह्यामित्याह। सुहस्तः सुखस्तुः
 सुखं कः शंकराचार्यः सः गोधुक्रः। सूत्रवाचां तात्पर्यतो भाष्यकारः सुहस्तः श्रुतिं करवाच्यः व्यासादि सन् व्याख्या नद्वारा यथागां श्रुतिं हो धि
 तथैव तदर्थो नान्यथेत्यर्थः। यद्वा उत एव स एवैते एव हो हत हो धा। एतां उपमिषदं ननु शंकराचार्योर्मित्येतां मिषाह। श्रेष्ठं अज्ञानलक्षणस्य अं
 तस्तमसो हतं सर्वजन्मसावितासाविषत आसादितवान्नः अस्मदर्थः। नृशब्दसंधिरेवेति केचित्। ननु सविता पिजि विमात्रमित्याह। अभीष्ट इति
 अध्यात्मप्रकाशितः धर्मः। एतद्वत्। स्याः। विगलितविद्यः परमत्वे वा च सूर्यपदेन विवक्षितः। महापुरुष इति यमवेत्ता मेत्यादिभ्यस्व इमा
 त्रिपर्यंत एतां मनुविधां संहितामित्यनेनोपनिषद्वाक्येनायमर्थः स्फुटयुक्तः। नन्वाध्यात्मविद्या प्रकरणे शंकराचार्यो सति निरूपणं व्यर्थं त
 त्राह। तत्र तद्व्याख्यानं सुखं असंशयं प्रकथयिष्यामि। अधिपर्ययेण बोधो न उक्तवानस्मि। अत्र शिवपुराणे कालिकाखंडे वाराणसीमाहात्म्ये लुके च

रोपाख्याने करणाद्यास्तत्र निरूपणावसरे नारदं प्रतिसन्नकुमारवचनं। कृते ज्ञानप्रदः सत्यस्त्रेतायां दत्त एव तु। द्वापरे व्यासनामा तु कथौ
 शंकरनामधृक्। सत्यः सुमेधसो ब्रह्मा पुत्रभावमुपागतः। अनेदितः शक्तिपुत्रस्तु तो व्यासः प्रकीर्तितः। विष्णु तेजस्तुतः साक्षात् कवः परिकी
 र्तिताः सत्यो ब्रह्मा हरिर्दत्तो व्यासो रुद्रः प्रकीर्तितः। शंकरः सविता साक्षात् ईश्वरः सर्वदेवतां। युगे युगे प्रनष्टस्य शास्त्रस्योद्धारणाय वै। श्रुतिस्मृत्य
 र्थबोधाय पाषांडमिधनाय च। अध्यात्मशास्त्रविज्ञेयै लोकांनुग्रहकारणात्। सुराद्यर्थितो देवः ईश्वरः परमेश्वरः। अविता रां प्रकाशो सोऽश्रु
 तिसमस्तु रितान् स्वकान्। कथं पुरुषः। प्रामाणिकः श्रुत्युदितः स योर्थो व्यासो कुरीता प्रतिपादितश्चेत्। व्यासो दितं शंकरबोधितं नैद्यः शंकरो सो सविता
 स ईशः। व्याकुर्वन् व्याससूत्रार्थश्रुतेरर्थयथो विवादः। श्रुतेन्याय्यः स एवार्थः शंकरः सवितानना॥२॥ हिं कृण्वती सो ममाय॥ श्रीशंकराचार्य
 व्याख्याया ब्रह्मविद्यो वनिष्कृष्यत इत्याह। वसुपत्नी ब्रह्मविद्यावसेद्वो जीवपरमात्मानो वसना लादयन्ती लोपती ईशो विषयत्वेन सुखत्वेन
 पतनी यो ज्ञापनी यो यस्याः सा वसुपत्नी जीवपरा वकत्वेन प्रकाशयती विभाषा स पूर्वस्यातिदीप्ता। नकारश्चातादेशः। पुनः कीदृशं विसृज्यां व
 त्समिच्छती वसुरिति रज्जिनामदेवनामव। ईशरश्मीनां ईशां शानां देवतात्वेन भाविता नां ब्रह्मविद्याचार्याणां वत्सपुत्रभावितां शिष्यामिह
 ती। ममायमस्त्विति। कांक्षंती। अत्राह वेदमित्रा। ईशत्वेनैव योगेन भाविता स्यात्पुरुः। स ईह। पुत्रस्य भावप्राप्तोयः सन्वशिष्यस्तु संप्र
 ति। इति हिं कृण्वती हि गतो वृद्धो न। हि प्रसिद्धं बहि गतं अनुसवसिद्धं च वृद्धं च देशकालानवच्छिन्नं सर्वशास्त्रं सर्वसास्त्रप्रसिद्धं।
 हिं ड् ज्ञानं यस्य तद्वत् हिं ड्। पंचमाज्ञानं वाचका इत्येकाक्षरानि घंटुः। त्रैहोत्रहंकार इति च श्रुतेः। तं वत्सं हिं कृण्वती ब्रह्मकुर्वती ब्रह्म

भावं नयती। कृष्णहेतोः। क्रियाया इति श्रुत्ययः। मनसा मन्त्रतिः सर्वन कर्मा। मनेन गुर्वे नन अभि अभ्यासं आगत आगतुति। शिष्य
आत्मसाद्रवति श्रद्धया हृदि स्थिरा भवति। सा पुनर्विद्यावेदांत विवारा देवनि श्रुतार्था भवतीत्याह। इहा अश्विभ्यां पयः। इत्यते पयोया श्विभ्याः
गुरुशिष्याभ्यां। द्विकर्मकोडुहिः। कर्मणिक प्रत्ययः। द्वितीया क्तां दसी। दोह्या। अघ्रागो नीमै तनू। गोश्रुतिः। अघ्नयतीति अघ्रा अहं
तया च नित्या पापहं त्रीव इयमुपलब्धि लक्षणा सामहावक्यादिलक्षणा वावर्धतां दीर्घा भवतात असकृदावत्तमाना दीर्घा कालमवव
र्तते। आहत्य वधिमाह। महते सो भगो भय। महानंदाय महानंद मनुसर्तुया वदानं दाविर्भावः तावदित्यर्थः। मुशगानमत्र इत्यत्र। कल्प
स्तु। आचार्यः शिवभाविनो निज सुतस्थानी तु शिष्यामतो जीवेशो विषयीकरोति निजसाद्रतात्म विद्यानया। शिष्यब्रह्मकरोति सो
श्रुतिमयी जीवेन दोह्यामतिर्वर्त्या। मानलसैर्नरे निजसुखप्रादुर्भवः सावधिः॥२०॥ गौरमीमदनुपयते पयोभिः। उपहृत्य इत्या
दयः वतारो मंत्राः यद्यपि भारद्वाजीये सूत्रे वाश्यामान धर्मधेनु मंत्रणे विनियुक्ता तद्वारव्याता द्विनिया। अत्र कविधराधियज्ञविष
यास्तु अस्मद्वारव्या तु अध्यात्मविषयेत्युक्तं प्रागेव। इदानीं ब्रह्मविद्या प्रचुरश्रुतेः प्रवृत्तिविषयविशेषनाह। गोः श्रुतिः अमी
मेत। इमह ममी मृगतौ रूपसिद्धिश्छांदसी। पलायते। वत्संवत्सभावभावमापन्नं शिष्यं ब्रह्मविद्यायां मुपदिष्टं मिषंतं मिषं र्ज
नेपश्यंतं वर्तमाने लट्। सर्वदा ज्ञाननिष्ठं ज्ञानमारुहं अनु लक्षयित्वा। अनेन आरुहं भावं प्रतिपन्नं शिष्ये श्रुतेरप्रवृत्तिर्दर्श

ता। अथ तदधरं अनुभावनं प्रत्याह। हिदुः ब्रह्म इदमुक्तं पूर्वमंत्रे। मातवैउ। तवैवांत श्रुयुगपदिति युगपदुदात्त इयं। मापयितुं तापयितुं अ
नुभाविनं वसां मधुनं प्रवर्तकं श्रुतौ स्मृतौ उपदेष्टारं अज्ञान हिंसकं अकृणोत करोति श्रुतिः कविहिंसायौ। अत्र करोत्यर्थः। अनुभवी तु लोकाह
तकर्ता आत्मानं परं वसं सारादुद्धरति। सा हि ब्रह्ममसीति बोधयति शिष्यं। अथ तदधमभ्यासिनं प्रत्याह। स्तृकाणं सृजेः कानपि कुर्विस्तुतिभोजः सृक्
वदेनैकदेशः वर्षणाधारड। भाटभास्करः आह। लोहितान इत्यपरे। स्तृकाणं प्रयतमानमित्यर्थः। अश्रुस्य तमभ्यासिनं वसं अमिलस्ताद्यत्वा वावशाना
स्मिहंतीति कति कारिणीति श्रुतिः। अभ्यासका कवर्जं मिमाति प्रतिपादयति। धर्मयज्ञं धर्ममित्यनेन मितिकात्मकं। अथ तदधरं मुमुक्षुं प्रत्याह। मायुं मा
प्रयमां प्रमितिं आत्मनः। इदं तं वसं जिज्ञासुं मुमुक्षुं पयते। अयं पयगंतो गत्यर्थो ज्ञानार्थः। अंतर्भाविनो वयं यथः बोधयति। पयोभिः गमकैः हेतुभि
र्विवारेः पयते इत्यत्र एकवाक्ये इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदाशा वक्तव्या इति वार्तिककारवचनान्तं निघातः। अत्र आरुहानो लक्षणा निशिकराचार्य
इविदुस्वानोक्ता निअप्रत्ययनसमाधस्तु। देहमात्रं कृतिक्रियः। आरुहस्यत्परा नदी बालली। लोहितक्रियः इति। तथा। समानसिद्धा परोक्षज्ञानादुभ
वी भवेत्ताससमाधिरसो ध्यप्रारब्धतरकमकुडिति। तथा। वाक्यैः सनाथसंछात्राण्यभ्यसनस्वपरोक्षधीः। अभ्यस्यत्यभ्यासकोठोत्यज्जकमसंहा
स्यमिति। तथा मुमुक्षुः मोक्षकामश्चक्रियोद्युक्वते वाच्येति कं। त्यजसाध्यमहत्वेन मुमुक्षुस्तदा रतम्यतः। कल्पस्तु। नात्र कविधिरस्ति संवि
धिके कर्मावकाशोऽस्ति लोके स्वात्मवर्ष। प्रवर्तकतया श्रुत्या प्रथामेव्यति। अभ्यासी निगमादि तेषु रमते तज्ज्यासका के विनामो भोक्तुर्विहिता प्रकु
रुते काम्यानि विहा विना इति॥२०॥ अयं स शिष्यो हतैः पयोभिः रित्युक्तं विना प्रवृत्तिभिर्न पि स्वप्रज्ञाकारितानेव हिताय किं तु आचार्यप्रवृत्तिर्दे
विकुमाना योपदेश उच्यते। अयं जीव एव सः स्वस्यापरोक्षं ब्रह्म प्रतिपन्नः शिष्यः एकांत उपदिशति। शिषि अवलोक्यते न येन सिंजन कर्मा आ

मार्गेण गौः श्रुतिः। अभीष्टता आध्यात्ममंगी **कौ** कारिता। अन्यत्र धुरि शब्दे धनुः प्रांतदेशो वा नासा प्रेक्षा वर्तते यद्युचितं तदाप्यत्र प्रकृतानुपयोगादन्या
 र्थता धुरिति मनुष्यनाम अस्य ति प्रेरमतीत्यस्यः परः। हं हं समासः। धसु नौ जीवपरो अतिविषयी कुर्वती। आधिआधिकं यथाभवति यथाभिमातिबोधयति
 कं। मायुः प्रमितिमात्मन इच्छं तं मायावंतं वाक्यवंतं वाम कुवो लोफः। मायुर्वसिमायायामिति निधुः सागोः विनिभिः विवर्तनीभिः युक्तिभिः मर्त्यप्रयादहे
 तुं संशयं हि निश्चितं निवकारनिराकरोति विद्वद् अपरोक्षरूपा भवन्ती। प्रमाणजानितस्यैवाविद्या निवर्तकत्वादेव मुक्तं। कार्यकारणयोरेवोपचारः
 श्रुतिरेव प्रमाणमस्माकं श्रुतिजानितं ज्ञानमेव मननादिभिर्हयमान संशयाद्दोषमपरोक्षज्ञानं भवति अस्मिन्पक्षे अंतःकरणश्रुतिज्ञानानां सति
 क्व नियमो नास्ति। सहानवस्थान नियमश्चनास्ति। तदुक्तं विवरेण श्रवणजानितमुक्तिः संशयादिप्रमुखात्मुक्तमननमृष्टानेव सास्यात्परोक्षानिकप्र
 तिक्रिमाविद्यामप्रमाणं मतिर्विमानिषु युगपत्वं सैर्यमिह नयते। इति। नन्वविद्या निवर्तकं कृत्स्नलक्षणं ज्ञानं निवर्तनेन वा। न चेदं तस्यान्तिवर्तने
 द्। ते निवर्तकं ज्ञानांतरस्याद्। तथानवस्थे साशु क्य अविद्या निवर्तकं मपरोक्षज्ञानं स्वतएव निवर्तत इत्याह। विद्वि रूपं निवर्तकं ज्ञानस्य स्वरूपं स्व
 तएव प्रत्यो ह प्रत्युहः विद्वः व्यवहन्यतस्वपरमेवोपरमति। तदुक्तं वाचस्पतिना। यथा कतं करजोतरा विलेपाधिसि प्रसिप्र जोतयाणि भिदं दस्य
 यमपि भिद्यमानमनादिलं पाथः करोति एवमपरोक्षमात्मज्ञानं। अविद्या निवर्तयत्स्वयमपि निवर्तमानं निर्वर्तयत्। नन्वविद्या निवर्तयति। नन्वप
 क्षो ज्ञाननाशितः प्रपंचः कथं तेन जीवन्मुक्ते न दृश्यते व्यभिचर्यते वा। तत्राह। विद्वद् भवती। सागोः मर्त्यमनित्यं प्रपंचं निवकारहिनिकारो न्यवधारः अप
 क्षज्ञानेन मिथ्यात्वबोधमानः क्रियते नाविनाशः। तेन दृश्यवहारो न लुप्यती। तथापि सा न्यज्ञानिनोः प्रवृत्तिरुपेक्षणीयता। यथा कश्चित् मृदावंडाकोका
 हलिनौ द्वेव कपिले कृत्वा दास्यां प्रयच्छति। तत्र तयोः श्रेंडाल कपिले लुब्धयश्च मृदुधयश्च भवति। तत्र तस्य मृदुधियश्च लोतया न्यकते वंडाल कपिला

बुद्धी नासौ स्माति। मृन्मय वंडाल स्वर्शनेनापि कृतार्धतां मन्त्यते कपिला स्पर्शने। अथ वमन्मय वंडाल कपिले पश्यति ध्यवह रं किव। यस्य तु वंडाल कपिला
 बुद्धी प्रबले तस्य आतिमूलो व्यवहारो न्यथैव। एवं प्रकृतेर्। तिन कश्चिदोषः। कल्पस्तु जीवोप्ययं ब्रह्मभवदुक्तस्मान् इतरेव दावदती शजिवो। सयुक्तिमृष्टो
 द्यपरोक्षबोधः स्वनिर्मलीकृतस्यैव नश्येद्। ॥ २॥ इति ह्येव कारणं तरे मनवेष्ट्येत्यर्थः। अमलये० योनिः। यतिरेकेण हरे मृद कृत्वा य संसारी कथ्यते। सौ
 कर्षाय आहो द्वितीया ध्व्याम्बा। जीवः अनपगत जीवभावः। आत्मा मृतस्य न दृश्य पूर्वपूर्वदेहस्य संबंधाभिः स्वधामि अन्तः। मृतो उत्तरदेहस्यो गसाधनैः
 स्वधामिः स्वधानैः आत्मीयं भोगं दध्निर्वीधर्मा धर्मसंस्कारैश्चरति। वरगतिस्तु हाणयोः। विषया लुप्युक्ते। देहधर्मेः कथं देहो लिप्यते। तदभिमादिमिमा
 ह। सयोनिः सजन्मा देहादिजन्मादीनि आत्मानि मन्यमानां मर्त्येन मरणादिधर्मवता देहेन्द्रियादिना सयोनिः। नवरूपा दिवतलोका यतिक वैतन्यवत् मंद
 शक्तिवत् देह न सहायतिः। परमाधिकी शंकनीयत्वाद्। अमर्त्यः देहधर्मे परामृष्टः लोकायातिकेतर सर्वमतेषु स्वात्मनः कृतनाशा कृतागमादिदोषतया ह
 लोकायातिकमत्तं दुकोदरशैत्यत्र श्रत्येव भग्नं। सर्वे वादिभिर्दाबितं। ननु कस्य जीवः परादि नोनेत्याह। परमानां मध्ये जीवं जीवयंतमिति। परमानां त्रयाणां
 सावस्थानां कारणलिङ्गस्त्वानां देहानां मध्ये वर्तमानं ध्रुवमेव लीनित्यब्रह्मेकजीव इत्युच्यते। कुतः। अतः। अतः प्राणने। प्राणधारणात्। क्रियायोगात्।
 शयेशिष्येकादसो द्विर्वनोभावः। उदस्पृशयति सार्वधातुकत्वात् गुणः। हंसि लुड लड लिरः। धात्वर्थानां संबंधे सर्वकावे वास्युः सुप्रो अज्ञानमात्रो
 पाधिकं। ततः दुरगतुस्वप्नेतुरेण त्वरावता केवले न मनसैव गमनशीलं। ततो जागरे। विषये वा युक्तिर्न प्राय ए जात सर्वतः कपते ध्रुवैक रूपमपि अनाद्य
 विद्याया उशस्त्रिथैतथा अंशेनाज्ञाने कारणदेहे कृतं ब्रह्मजीवं सुप्तिमादिव भवति। ततः कारणादेहकार्ये लिङ्गे स्थितं जीवतं स्वप्नवादि वसवति। ततो लिं

गङ्गावर्षेऽल्लदेहे स्तुतं जागरवादेव भवतीति जीवतमं । एवं ब्रह्मेव जीवः सनादिः स्वास्ति ह धर्मादिभिश्चरति स एष देहादिगुणवानिव । कल्पस्क । मायाया एकदेशे ध्रु
वमविपरमं सुप्रमि मञ्जी वसंतीं विंशति स्तुल जीवं स्वपनगमन्यम जागरे स्तुल देहे स्तुल स्तुल न्य जीवाश्चिन्ति भवति योजी व एष प्रमत्तो धर्माद्यैः पूर्वस्ते
भ्रान्तिसुदृष्टाया वदात्मज्ञता स्यात् ॥ इति अपश्यंगो ० धृतः । एवं ताव जीव जीवतं रज वितमो दृष्टेण त्वं पदार्थगता न्निशेषानुक्ता तत्पदार्थगता विशेषाव
द्वयं ते । सति च धनै तन्या वलं भाः । इति गुरु श्व जीव श्वत दंत्या मिसाक्षिकः । नैतन्य रक्तं धृक्ताः पंच मुक्तिरे ता द्वे वन इति । महायोगात्मने । अपश्यं पश्यामि म
भाग्ययोगाद्वा विरेवमाह । गोपांगो प्रादं ईशं । अथ गुरुं । आने पद्यमानं पदं न संसारः तदा ख्याय निशब्दः तस्य निबिहर्नन् । अपश्यंगो पामिते षवै गोपाइत्यादिस्य
निबिडं थोये वमे व बो ज्यः । अथ जीवः आचरंतं धर्मं कृपाणं पराचरंतं अधर्मं कृपाणं वकारा वन्यो न्यमि श्रौ धर्मा धर्मा श्रौ । यद्वा मर्त्य लोकमागच्छंतं परलोकं न गच्छंतं च
कारादेव गच्छंतं पथिभिः पुराणाद्युक्तमार्गैः यद्वा देवयानः पितृयानः । जायस्व मि यते ते तत्तृतीयं स्थानं मि ति च । तृतीयः पंथा ज्ये । आपद्य इत्याद्युक्तं निबि
पि कृत्वा क्रियते । के वि नराः आपद्ययः कर्तुमार्गिणः ब्रह्म विद्या मार्गिणः अपरे विपद्ययः विरुद्ध मार्गिणः पापिनः । अन्ये तु भक्तस्य ध्याः । अस्मद्व्यमार्गिणः
कर्त्तिणः परे तु अनुपधाः अनुस्मृत मार्गिणः । भक्त्या देवतोपासकाः । कर्तुमार्गिणः । एतौ नैमि तैर्नार्गैर्श्रिमतौ मार्गैर्विद्वता इत्युक्तं निबिडं भा मनुष्याः । मद्यं मा
प्राप्नुयज्ञ क्रिया लापुं ओ हंते व हंति आह वेद मित्रः । अस्व पाप क्रिया साति मार्गश्चत्वार एव नः । पापवर्जानरा एतैस्त्रिभिश्च । चते । ति पापमार्गं न्नुना व
छेय इति प्रतिपाद्यमानः श्रेयो हेतु रिति भावः । अथांतर्यामी । स एव परमात्मा स श्री वीः सहचरंतीः संध्या क्रिया दो देवता गः स ह्यपिताः पुजिताः । दिशः
प्राप्त्यो दृष्टौ नम ईशानम इत्यादिभिर्मन्त्रैः वसानः स एव विष्णु वीः विगतगतीः काणगती वां तश दश श्व वसानः । निथ छद्रं तयानी लुप्यते यिस्तु वस्त्रा

निवस्तेनान्यसौ अवश्यं नियमयतीति दृष्टं दिगुक्त्वा दिक्काज्जीवानियम्या अभिप्रेताः । अथ साक्षी ॥ आवरीवार्त्ति आवृणोत्यतिशयेन भुवनेषु जगत्सु अंतः मध्ये यथ
त्र सर्वमावरणं चैतन्यं नेति तत्प्रकारकः साक्षी उक्तः । तन्नास्म्येव यत्साक्षिणा अप्रकाशितं सर्वाहं वस्तु ज्ञातं तथा अज्ञातं तथा वा साक्षी वेतस्य विषय एव सर्वोपाधि
विशिष्टेषु विशेषितेषु पलक्षितुं चैतन्यं साक्षी त्याज्यः ॥ कल्पस्तु ॥ ईशो युरुजविउदीरितो तं योमान् साक्षी च परात्तमेदाः । मोक्षो देहा भुवनेषु गता स बोद्धो
वेदक एक एष इति ॥ य ईवकारन सो ० क्वेश । प्राक् प्रतिपादितात्मज्ञानादेव मोक्ष इति वक्तुं ज्ञानकर्म समुच्चय निराकरणं । यो मोक्षो देहा भुवनेषु गता स बोद्धो
आत्मानं वेत्ति यस्त ईशममानं पर्यवसिः तस्मात् कर्म कर्तुः स्काशात् हि रुक् पृथक् तु एव । कर्तृत्वा कर्तुं बुद्ध्याः युगपदेकैव विविधा धार । यस्तेनेत्यादि विस्दे
ज्ञानकर्मणि मोक्ष समुच्चिते मन्यते स उभयभ्रष्टः । मातुर्यो नौ गर्भे स्यात् । सर्वगतोऽपि परिचितो बीतं वस्त्रादिना अंतश्च अविद्यादिना परिवीतः बद्धनां प्रजाः पु
त्रत्वेन जन्मवान् अतोदात्तत्वात् तत्पुरुषः । अर्थातिशयाच्च । अन्ये तु बद्धा बीहावपि बद्ध प्रजाः । छंदसीति निपातनात् स्वरासादिमाहुः । निरन्तरि मृत्युं आविशति ।
कल्पस्तु । यः कर्मकर्तानस आत्मवेदीय आत्मवेदी स एव कर्ता स्यात् । एकत्र कर्तृभूयं विरुद्धं मृत्युं वेदेदिष्ठममन्यमान इति ॥ यो मे पिता जनिता ०
गर्भमाधात् । समुल्लसद् विद्याया तु ज्ञानकर्म समुच्चयो युक्त एवेति वक्तुं कां वनस्युणा विद्यामाह । याद्योः सैव मे पिता । तथा जनिता सैव मम नाभिः
सनाभिः सहोदरास्वस्य जनकश्च पिता जनिता तारकादित्वा दितुं स्वजनो हिकश्य पोय हजी जनत् । नरादिति भ्रूवर्मणः । यद्वा । जनकश्च पं प्रथयती
ति । निचिकर्तैरुनिष्ठा । तृचिउ । असंगः अवर्जो नित्यो बंधुर्भ्राता आग्निवा सोमो वा स एव ममापि बंधुर्भ्राता स्य भृगुर्वर्मणः । देहेन सह जायते सोमाग्नी
भ्रातरो विदुः । तयोरन्यतर छेदे देहः पतति स १ ग १ बंधो न योगमित्रः । या एधिवा सैव मम माता मही इदं गोनाम यामही कामदा धेनु राधिदैवं सैव
मम गह इयं गोः द्योः पितः पृथिवीति । द्योर्वः पिता पृथिवीति । मंत्राभ्यां एतत् सर्वं सूचितं । द्योर्मे पितेत्यादि रूपेण ध्यायेदिति विधिकल्पना । यथा

परः आस्यंतिकोत्सवः निवर्तकहेतुः एधिवाः मायायाः। तथा अयं सर्ववादिप्रसिद्धोयत्तः अजहलक्षणयाधर्माधर्मसंस्कारात्मकोराशः भुवनस्य
 प्रपंचस्यविशेषोऽसाधारणोहेतुः। तथाअप्रसिद्धः सोमोजगदीश्वरः जीवः सनप्रेरकोऽहंलो जीवस्ययाश्चामनः तस्यरेतः प्रकः अस्तोऽप्रसिद्धः
 तश्चतुर्मुखाविशिष्टः आचामोऽप्रसिद्धोमूर्तिरिति। गुणसत्त्वात् अलणः विष्णुवत्साक्षात्पुण्यत्वाभावात् विशेषेणैकाग्रगुरुत्वेणैव। यत्वा
 अयंप्रकृतोऽल्लाविद्यागुरुदेववाचः वेदात्परमंदूरपरं योम। ब्रह्मपरमार्थतः शिष्यभक्तिवशाद्विशेषेणाविल संसारापनेतृत्वात्। यस्तु माया
 निवर्त्येस्वामिजेकाबोधोपधर्मसंस्कारश्चमौविशेषः ईशोहिजीविस्व मनोविनोदीवेदात्परं ब्रह्मगुरुदितं स्यात्। सप्तार्धगर्भाभुवनं विश्वतः
 परमतस्यार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञानकथनायेत्याह। सप्तार्धगर्भा अर्धकार्यरूपा अर्धकारणरूपाः प्रकृतयोर्विकृतयश्चेत्यर्थः। भुवनस्यषोडशकस्य
 विकारस्यरेतः कारणं विष्णोः अप्रकृतिविकारस्यपुरुषस्यप्रदिशा आक्षेपेवतिष्ठतिप्रवर्तते। तन्नेतनासहायाहोडा नां प्रकृत्यनुपपत्तेः विध
 र्मणि विरुद्धधर्मव्यापकतौ। तेचोक्ताः चतुर्विंशतित्वात्मकाः पदार्थाधीतिभिः धार्यमाणैः अविनश्वरैः धर्माधर्मसंस्कारैः मनसाततयाचपुक्ताः
 परिभुवः परिभावुकाः विश्वतः ल्यर्बुलोपेयं चमीयं सर्वशास्त्राणि विज्ञाय शिष्याणीहान् विपश्चितोपिपुरुषाभूपा भवन्ति संभावयन्ति। कथं
 तेइत्यत्रतमेत्यक्तं उ सउः कृसा मेवतेश्वरः प्रसिद्धः उदात्तश्चतेश्वरः असंतस्तश्च अप्रकृतिः अत्राव्ययवर्तनिकेन अत्रुतः अमेराया बुद्धस्तोच
 ततीयार्थस्वरादिषु। अनुदात्तावपादाहौ। अन्वादेशोचतुडेउसोरिति। संशयशास्त्रसमुत्पापकोयमेनः। तदुक्तं सा शास्त्रे। मूलप्रकृ
 तिसहस्रविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिः पुरुषइति। उपन्यस्य सांख्यशास्त्रमिहदूषितं विकृतं। विष्णोः प्रदिशातिष्ठातीतिचेतनाधीनप्रवृत्त्युक्तेः।
 स्नातस्त्रिदशतिसौतीति। कृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविः सरोषमोदनात्। विविशतीत्यादि। धातुभ्योविलुः शब्दः

प्रजापते। विष्णाति। विष्णुइति। विष्णोति। अज्ञानलक्षणं विषं नुदतीति विष्णुराहः साधितो विष्णुराहसिद्धौमयेव। उअस्यपांता एतेविषयस्य
 कोषः। आदिशब्दादिद्यतिविद्यतेविद्यतेविद्यतेविदतीत्यादयोपलुनप्रत्ययान्ताः विरतेवेष्टयतीच। कारकेषु च भावेस्यादिति भावेस्यादिति व्युत्पत्तिसप्तकं
 कालत्रयेणतद्देदादेकविंशतिरूपकं। प्रागुक्तधातुभ्यः कर्मकर्तृककरणाधिकारेषु बहुलवचनात्। संप्रदानादानयोः भवेदेवेवसप्तव्युत्पत्तयः ता
 श्चकालत्रयमेवाह। एकविंशतिधाभिद्यते। एवं व्युत्पत्तयो विष्णावसंख्याता मुनी रितः। सर्वशब्दार्थयुक्तः विष्णुः। यदि बुद्धी रितः इत्येकमि
 तिप्रसंगेन। कल्पस्तु॥ सप्तार्धगर्भाविकृतिश्चषोडशाविष्णाइत्यातिष्ठतिमूलहेतोः। तत्त्वानिधर्मादिभिर्बहुता निसं व्यावयव्येवविपश्चितोपि।
 ॥ नदिज्ञामिनोयदिवेदं मस्याः। कीदृशापरिभवः कथंचान्निवृत्तिरितिअत्रोच्यते। सहाभाभ्ययोगात् दीर्घतमाएवतत्र स्वरूपइवभूत्वा॥
 नविज्ञानामि। ज्ञानत्रपिविशेषेणनवेद्विदुंजगदयदिवयदीयेसत्त्वचित्तेगहीत्वासादिवचिदिवाभाति। अहंचयदिवास्मितत्स नविज्ञानना
 मितत्रहेतुः निष्पः अस्यादिनिर्णयोपि अविद्याया आकादिन्या अंतर्हितो निष्पः इः शब्दलोपः छांदसः निष्पः इति निर्णयिता ताहितना मधे
 यततः सनद्धः सम्यग्बुद्धः केन मनसा संकल्पविकल्पात्मना। पुण्यपापसंस्कारहेतुनोततश्चरामि। ऊर्ध्वधोमध्ये चरा निविषयानुपभुंजे
 च। यदाकालेमांप्रति। आगन् आगतवतः प्रथमजाः आत्माणाः सनकादिसमाश्च आदित तदनंतरमेवततस्यब्रह्मणः सर्वाधिन्याः अस्याः
 प्रकृतायाः ब्रह्मविद्यारूपिण्याः वाचः श्रुतेः भागं भजनीयं अंशं अश्नुवे प्राप्नुवानस्मि। कल्पस्तु॥ आदायसंक्षिप्तमिदं यदीयं सन्नि
 वेतनं हि वीक्ष्यतेन। बद्धो यदा मामगमन्महांतो ब्राह्मणाः सन्निदेवा विदयुक्तवाचः॥ ॥ अथाउः प्राडेतिसं० रन्यं॥ नन्वज्ञानाद्वेदोऽज्ञा

नामोक्षइतिवोचः। तर्हि ज्ञानोक्तो मोक्षः जीवतो न वा अद्यो जीवन्मुक्तलक्षणं वाच्यं द्वितीये ज्ञानादेव मोक्षइति नियमो न किंतु ज्ञानमरणभ्यामो
क्षइति स्यात्तत्राह जीवन्मुक्तलक्षणं अपाउः अपानिकृष्टं अचतित्कचिदधर्मशील इव लक्ष्यते प्राउः क्वचित् प्रकृतं धर्ममाचरन् लक्ष्यते। तथा
प्यस्य न पुण्यपापसंबंधः यतः एतिचरति स्वधया ब्रह्मविद्याया। ततः पुण्यपापसंबंधः स्वधधातीति स्वधः परमात्मा तयातीति स्वधातरः प्राप
यतीति केचित्। तृतीये क्वचने। आतोधातोः। अवग्रहाभावे हेतुरुक्त एव स्वरुशि शंका। न जीवन्मुक्तो न दृश्यत इति केचित्। न मर्त्येन स्पूलहेन
गृहीतः संबंधः। ह्यहोर्षः। ताह इतरभ्यामस्य को भेदः अमर्त्यः स्वयं न प्रियते कारणं देहलोकोपविशीर्यमाणो लिंगदेहपि स्थूलदेहानुवृत्तेः उ
क्तं योगशास्त्रे। कुलाचकं यद्विच्छिन्नमूलं कुरोयथा। यद्वद्वस्तथा ज्ञानेच्छिन्नोत्थास्तभवसतामिति॥ यतः सयोनिससंस्कारः
संस्कारोपिकारुणोत्वाद्यो निरुक्तः। यदा सयोनोरेव कदाचित् गृहस्थाश्रमसहित इव उपलक्षणत्वाद्गणश्रमधर्मवान् निवर्त्तजीवन्मुक्तस्त्विति
रुक्तान जीवन्मुक्तलक्षणं तत्राह। तातानि प्रसिद्धानि शश्वंता पुनः पुनर्निवाणि शतवत् प्राश्वत् छंदसि शरीराणि। कुपारण्यकं शरीराणी
त्युक्तं विष्णुचीना लोकगतीनां निवियंता विशिष्टात्मज्ञानेन छेत्ता यममुपमि। एष जीवन्मुक्तः किं सर्वे जीवन्मुक्तं च। हिंसां च नेत्याह। अ
न्यं कंच न जीवन्मुक्तं जनाः लिंगे निविशुर्ज्ञाननर। अन्येन चिकुः। नाजानन्। कंचिद्वैदः कंचिद्वैदः क्वचित्। रः। क्वचित्। जीवन्मु
क्तो भ्रमत्येव नैव कुत्रापि सज्जते। विदुर्ज्ञेया जनेरेते योगसंत्यक्तं किल्बिषाः। जीवन्मुक्तो विरुपेण पर्यटति महीतं विगति॥ कल्पस्तु॥
धर्मश्च क्वचिदधर्म विपर्ययी वा विद्यावशात् तत्र लिंगे न्यते सो॥ अन्तात्मबुध्या धिरदेहबंधं जीवन्मुक्तः कंचिद्वैदं दृश्यत इति॥ ॥

अक्षरेपक्षे यो मनु० समासते॥ विशिष्टात्मज्ञानेन छेत्ता। क्तं किंतु द्विशिष्टमात्मज्ञानं तत्रोत्तरं॥ अक्षः अहेतुलक्षणा अवेदाद
यो वेदाः अक्षरे अश्रुते व्याप्नोति विषया विषयता। नित्यक्षरे जीवात्म निअश्रुते। अश्रोतवर्षरे मीयत इति परमेत्तदर्थं यो मनि व्यापके वाक्या
र्थे ब्रह्मात्मैक्ये व्यापके असिपदार्थे इत्येके। एवं त्रिविधैव वेदमतिः। कर्मकोडं विषयावेदाः। त्वंपदार्थे विषयासं०। रवेपये वेदाः तत्पदा
र्थे विषयावेदास्तास्तु। अस्यात्मैक्यपराः। एवं सर्ववेदाः ब्रह्मात्मैक्यविषया इति तात्वा ब्रह्मात्मैक्ये वधारणं विशिष्टं। ज्ञानं यस्मिन् विधास्ति
तत्रात्मनि देवाः इन्द्रियदेवा इन्द्राः ज्ञप्ता अधिका अंतरिक्षा धिरं स्थानगाः देवाश्चैव राजाश्चिन्मया देवाश्च धिउपरि विविष्टाः सर्वे पि नि
र्गुणाः सेदुः अंतर्भाता इति कोडत्रयविषयवेदाः ब्रह्मविषया इति एव। यस्तु पुरुषस्तु द्रष्टुं निवेत्तिसः कृत्वा कृतां दिवदेः किं करिष्याति। केनो
पायेनात्मनात्मानं संसार दुद्धरिष्यति। ये बुतव ब्रह्मविदंति ते इमं दृश्यमानाः जीवन्त एव समासते सम्पन्ना समान मुक्तिः॥ कल्पस्तु॥ वेदास्तु
जीवपरमेतदेको तात्पर्यवन्तस्त्रिविधाः सुरास्तु॥ ब्रह्मेव तद्ब्रह्म न वेत्ति याना किंतस्य वेदेस्तु बुधा विदुको इति॥ ॥ स्रष्टुवसा इगवती हि०
माचरंती॥ ॥ ब्रह्मविद्यानुभवपर्यंतं इतरकांडानुष्ठानमावश्यकं इत्याह॥ बुद्धिस्वरूपिणी धनुं पुरस्तु ल्याच्यते। भो बुद्धेः अतिके शो लो
कत्वा नुक्तं फलं लोकात्कथं तावत्कर्मत्याज्यं। यथापातिव्यं न भवति तथा कर्मत्यक्तं नरा को विचेत्। सत्कर्मविषयिणी भूयाः साधुयवसं
सम्पत्कर्मसत्कर्म अतिविषयी करोतीति स्रष्टुवसात्। ततो भाग्यवत्येव भविष्यति। ईश्वरार्पितं कर्म स्यादित्यर्थः। अध्यानंतरं वयमपि भगवतः

श्रुद्वांतः करणाः स्यामहतर। तणपर्यंतजगत्। ईश्वररूपेण पत्वेन अद्विविषये कुरुभो अध्येगोशब्दो अर्धं निहंति हनितव्या वा। विश्वदानीमा
अहोरात्रौ दीयमानानुसोरि प्रकृतिविविधानी अवतितकृत्नीयां विश्वं उं कृत्नीयमा माया चरतिलक्ष्येति श्रुद्धं निर्विद्यो उं कृतानंदं प्रसरसं पिव
आस्वादयस्व। यद्यप्यनयन्ती वाश्यमाना ये होमधेनवे यवसं दीयते तथाप्यध्यात्मव्याख्यायां न सारीति दीतव्यो त्यक्तोचामविनियोगदशा
यामेव तथा रथस्योचितत्वात्। उदकमिति शाकस्योः। यद्वा कंसुरवं अकंडुः खंडुः उदकमकं यस्मात् तदुदकं सुखरूपं प्रसृतं हि पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरूपस्यात्। नपाशादिपाठादंतोदात्तत्वं सर्वव्यत्ययश्चास्यस्य कंबलं। यद्वा अकातदुःखा दुःखतमुदकमिति तत्पुरुषात्वादंतोदात्तः। कल्प
स्तु॥ ॥ कार्यक्रियाचेदिह तैव कार्यात्येरात्परिताचेत्सकृत्कामकेधीः। मायाविनाशस्तत आत्मसौख्यप्राप्त्यैव संसृतिकामधेनुः॥ ॥ गौरी
गौरी मिमायुसलि० योमनू। नन्वेनैकेषां ब्रह्मवादिनां अनेकधा प्रतिपादिकं प्रकारः संतितत्रकीदराः प्रमाणिकः प्रकारः। कीदरा न्येत्स
यते। अद्वैतपर्ययसायीयः सर्वोपि प्रमाणिक एवेत्यभिप्रायाह॥ गौरीः गौरं भृद्धं प्रसूतं प्रकृतिगौरीः। मत्वर्थे इति ययः मिमाय प्रतिपाद
यति। सलिलानि बहुनामैतत्। बहुनि वस्तुनियद्वासलिलेनैव स्वयं प्रतिपादितान्यपि सलिलानि सम्यक्ज्ञाने। तस्यानि। यद्वा सस्तत्पदा
र्थः लित्वंपदार्थः लमासिपदार्थः तान्मुदकादीनि तत्त्वानि वा तक्षतीति नू कुर्वती एकत्वं प्रतिनयंती एकस्मिन् तत्वे विलासयतीति एकपदी मनीति॥
पद्यते ज्ञायते ज्ञायति पादो विषयः बहुव्रीहौ अं त्यलोपे पादो न्यतरस्यामिति ईपिपदादेशः। एकः पादः विषयः प्रतिपाद्य एकं तत्त्वमवरोध

णीयं वस्याः एकमेव ब्रह्म प्रतिपादयंतीत्यर्थः। तत्त्वंपदार्थविषयत्वेन द्विपरीत्यपरे। द्वित्रिधां पादुर्ध्वं सुबहुव्रीहावौत्पत्तरपदाद्युदात्तत्वं
इत आरभ्य वक्ष्यमाणः पक्षाः पूर्वपूर्वपक्षाश्च कृतोत्तविषयाः। एकपदी द्विपदी त्रिपदी सन्त्ये। तत्त्वमासिपदार्थविषयः गौरी। सागौरी चतुष्पदी
धातुषट्समीक्षणात्। सप्तपदीति केचित्। धातुपंचकजीवेश्वरविषयत्वात्। अष्टपदी अष्टमूर्तिविषयत्वात्। नवपदी अष्टमूर्तिविषयवि
षयत्वात्। एवमेनेकधावभूवुषी भवन्ति गौरीः। अनेकक्रमेण सहस्राक्षरा सहस्रस्य अर्थानां प्रतिपादकानि अष्टमूर्तिपदानि यस्याः सा तथा
त्यर्थवती कर्तव्या॥ तदुक्तं प्रशंसायां॥ सा तुरज्ञानवाङ्मया संप्रदायवरो न वै। बहुधा कल्पना वेदेव दवाक्यानुसारतः॥ गुरोश्चैतन्य
कालाध्यासाधने यदि जायेत॥ तत्र क्रमेण कुर्येतंततो मुक्तिरदूरतः॥ तथा॥ अनेकप्रतिभानं च ब्रह्मणो वागतं भवेत्। यद्विवेकस्य सिद्धार्थ
यथेष्टं कल्पतां तदिति। भूयांसि वस्तुनि जगाद वेदस्तस्य स एकार्थपरो बुधानां॥ ह्यादिः सहस्रात्मनूद्य चार्थताम्यमिकं न दधाति मुक्तौ॥
तस्याः समुद्रा अधि० जीवति॥ ननु सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्म परत्वे पुण्यपापाविषयकस्य भावेन पुण्यपापाभावः स्यात्। पुण्यपापाभावमूल
संसारवन्माशाभावः स्यात् तत्रेदमुत्तरं। तस्याः ब्रह्मविषयायाः गौर्यः संबंधिन्यः समुद्रा अवांतरवाचः। वाक्येकवाक्यतापक्ष एव श्रौतः

तुपदेकवाक्यतापक्षइतिस्त्विति। तस्याः समुद्रा इतिवाचः समुद्रा इत्यनुक्रमणिका। समुद्रा इतिवाचइत्यर्थः॥ तथा अक्षरमित्यापः साप्रस्तारपं
 क्रिः तस्याः समुद्रा इति क्रमेण वा समुद्रं स्यात् आपः॥ एभ्य इति च समुद्रः। तथा समुद्रः। समुद्रं आनंदं रांतीति ददातीति मुद्रः। ब्रह्मविद्यात संहिताः
 तदेकवाक्यतांगता अवांतरवाचः ब्रह्मविद्यायां महातात्पर्यं वेती गौरीः। अहचोपवर्षितरात्ययेन वाचामहातात्पर्यमुच्यते। न चान्यपराणामर्थेन
 आद्यः प्रमाणांतराविरोधे ब्रवीताथेप रित्यागे कारणाभावात् स्वार्थपर्यवसी। तानामेव वाक्यानां। सर्वे वेदायत्पदमामनंति इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः
 महातात्पर्यं ब्रह्मणि बोध्यते। तावाचः अधिकं धर्माधर्माद्यात्मकं वस्तु विविधया विधिप्रतिषेधामकरीत्या शरति उपक्षिपति बोधयति। तथा हि। वसपा
 यने तात्पर्यवत्योपि धेनवः प्रसंगात् स्वामिते विष्टी रंसमर्पयंति तथेत्यर्थः। तेन श्रुत्यपक्षिप्य धर्मादिना जीवति जीवीभूय प्रयतते॥ जीवा इव य
 था आचरंति परमार्थतो मिथ्यात्वात् आचारे क्षिप्। प्रदिशः प्रदे शानस्य विधिप्रतिषेधाद्यात्मकरीत्या शास्त्रस्य शोभ्या श्रुतस्वः आस्यणाद्याः
 श्रुतस्त्वो जातयः॥ जातिमता मिह लक्षणा॥ ततः ब्रह्मणाद्या चरित धर्मा हेः क्षरति वर्षाक्षुपतति अक्षरं उदकं वन। विश्वरूपावरजोगमा
 त्मकं जगत् उपउपेत्य स्वीकृत्य जीवति निर्वहति। ततो जगद्यात्रा भवतीत्यर्थः॥ कल्पस्तु॥ ॥ या अस्मिन् स्रस्तत्त्वा उपवाच्यता धर्मादिमा
 दुस्तत एव लोकः॥ धर्मादिना तेन पयः प्रयोतं तद्विश्वमादाय वहत्यजस्व॥ अतः सर्वश्रुतीनां स्यात्मा होत्य तात॥ ॥ तमनि॥ मनांतरा
 विरोधेनुप्रतीतोर्थो न चोद्भते इति॥ ॥ शकमयं धूममारादपश्यं विष्णुवता परटना वरेणा उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन॥ ॥

शकमयं धूमं न्यासन महावाक्ये स्थितस्य का स्थितिः। काचावांत स्वाक्ये पुच्छितानां महावाक्यप्राप्तौ च किं च साधारणं कारणं एतेषां त्रयाणां प्र
 श्नानां क्रमेणोत्तरमाह। यमासमाप्तावथ दग्धं विह्वलितो धूमः शकमयः। तदुपस्थानमनेनेति भरद्वाज उक्तं वशकमयमिति शक
 धूम इति। अत्रेवमंत्रः उक्षाणं पृश्निमित्युक्षपदेन साम उच्यते इत्यनुक्रमणिका। ज्ञानं कोडे पुनः शकमयं मयं यान्येवाप्य॥ अ
 विनियोगविषयत्वेनानां मंत्रत्वे सत्युपनिषत्समत्वात्। अतएव प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकत्वं नास्ति। अयो गाभावात्। मंत्रत्वेपि
 पपरायणा विनियुक्तानां अदृष्टार्थानामर्थः॥ प्रकाशयते। अध्यात्मपरवाक्याभ्यासेन फळाधिक्यं। यदाह मनु॥ अध्यात्मवाक्य
 जपना उक्तं कोटिगुणं भवेत्। तदर्थं मनुसंधत्ते जपश्च दीश एव सः इति। शकमयं नाना शक्तिमयं धूमं धूमं सहस्रमावरकाज्ञानं
 ऐश्वरं आरात देहं तो गतं तद्विषये कुठितशक्तिं विष्णुवता सर्वत्र प्रसृतेन ब्रह्मणा एनाप्रत्यक्षादि प्रेमाणा सिद्धेन अनेन अवरे
 ण जीवराशिना सह स्थितं धूमं महावाक्यार्थधिया परः। विगलिता विद्याहं अपश्यं पश्यामि। अत्रेदं वेदांतसंप्रदायस्थितिः॥ इ
 त्माया एका नित्या अनादिर्यापि कान्तकाया जीवन्कारव्यामाया अनादय इता श्रुतिनित्या ज्ञाननाशयत्वात्। ज्ञाने स
 त्तिज्ञानिनः प्रतिदृशमाया कुठितशक्तिर्भवति न नश्यति सर्वमुक्तिप्रसंगात्। सूर्यसमीपस्थस्य रात्र्यभाववत्। रज्जुसमी
 पस्थस्य सर्पाभाववत्। त्रमुक्तं प्रति सर्वमायानामभावः। तदुक्तं वसिष्ठेन वेदांतकारिकाया। एकामाये शिशु स्याद्विनशे न
 रहितानादिकात्वापि सा स्याज्जीवा विद्या अनंताः प्रथमविरहिता ब्रह्मबुद्ध्या विनाश्याः। हानी सर्वा च माया परिहर

तियथासूर्यपार्श्वस्थरात्रिंऽजोः पार्श्वस्थसर्पसिवतिसुमहतीत्यन्यथासर्वमुक्तिरिति। अथावांतरवाक्येऽपि स्थितान्प्रत्यारुह्य
 णंगोपयसाउक्षमाणासिन्धुमानं सोमाऽक्षसन्ने। अजहलक्षणमथात्रपशुपुरोडाशोदरपियहः अपवतधातेनामनेकार्थत्वा
 त। संस्कुर्वति वीरवेदिकात्र ग्विदादयः विशेषणवेदमीरयंतिपठति। अथमहावाक्यप्राप्तासाधारणकारणान्याह। तानीतिअ
 त्यंतोत्कृष्टानियच्छब्दाभावात्। नित्यनैमित्तिकरूपाणिधर्माणिपूर्वोक्ता। निसोमादीनिधर्मसाधनानिप्रथमानिज्ञानस्यसा
 धनानिसाधारणानिब्रह्मासन्भवन्ति। कल्पस्तु जीवैः समेतांबेद्रूपमायामेशीमपश्यंस्वचिद्यानिवृत्ता। अन्यश्रुतिस्था
 कृतिभिः सुगमनिकामकर्मोत्तमधियोहिहेतुः॥ त्रयः केशिनेऽरूपं॥ ननुदेशकाकभेदजन्यफलं क्षणिकाक्रियाफलं कथं सते।
 अवेतनात्रकथं फलं दास्यतां कृतुं शोवयवादेवताएवतत्कर्मवशात्फलं दादुतिवक्तुं अनंता अपिदेवास्त्रिधवदेवधत्तभ
 तादितिअभिप्रेत्याह। त्रयः देवाः अग्निवायुः सूर्यश्चकेशिनः केशादीन्त्रयः तत्तत्स्थानस्थादेवतावाकेशात्तदंतः भूम्यंतरिक्षाः॥
 पार्थिवाः सर्वदेवाः अग्नावंतर्भवन्तिदृष्ट्याग्निरूपंते। एवमंतर्पिस्तथादेवाः वायुः॥ स्वर्गस्थादेवाः सूर्यः॥ एवमग्निदेवसूर्याः क्रतुया
 हेतौ सप्तम्यंतातथाछंदसि। हेतुश्चनिमित्तं प्रयोऽज्ञं वाकालेकालेकालनिमित्तं क्रतुरितियदोनामवेत्तुं क्रतुक्रियामाण
 त्वात्। वाक्रतवायज्ञाः यज्ञनिमित्तं विवक्षतेदीप्यंतेस्वकार्यं कुर्वन्ति क्रतुषुसंवत्सरइत्युक्तं संवत्सरमप्यक्रतुद्वयमनुद्वय
 मिति शिष्टोक्तिः॥ एषां त्रयोणामप्येकोऽग्निः पवते वसन्तं यीष्मयोर्देहति परितपति तत्तत्तणादिकं। तणादाहदग्धाभूमिरधि

कमोषादिकं जनयति। वप्तेवश्मश्रुवपसि प्रप्लम। तथा अश्वमेधे सधियुवेति नमंत्रः॥ विश्वं जलात्मकं एकः सूर्यः अभिअभ्या
 त्मं अंतस्तरसाकेषणेन वष्टु दर्शयति। हंसतश्चिश्चिरयोः तदानीमेवोषध्यादिप्रतिपाददर्शनादो आख्याधिक्यात्र। शवीभिः स्वव्यापरे
 स्वप्रज्ञाभिर्वादेवत्रयेनितमेतत्पदं। प्रादृष्टं शब्दोऽस्तु ध्यातिः शब्द एव एकस्य वायो दृश्यते नवरूपमस्य दृश्यते। तथा आत्मा देवानां भू
 वनस्येति मंत्रप्रायिकार्यवादाः। उपलक्षणायां वादयंश्चक। कल्पस्तु भूस्वस्वरीशा अनलानिलेनाः स्वकर्माभिः प्रितलोकयात्रा
 एष्टवदेवाः सकलाश्चसन्तिदद्युः फलं कर्मणो वाशिनस्तदिति॥ ब्रह्मविवाकं वदन्ति॥ नन्वेवदेवतासद्भावे सति उपासिते प्रसन्नो
 कृतदेवतस्याधीनवेदस्य श्रुतव्याकरणमीमांसाद्वयस्य व्युत्पन्नपदपदार्थस्यानार्यविनापिब्रह्मज्ञानमुखस्य तदिति आवायेणा
 तं। तत्राह। ब्रह्मविवाकं वाचावेदस्य परिमितानि गणिता निपद्यन्ते पदानि विषयाः तानि सर्वाणि कात्स्न्येन विदन्ति ब्राह्मणाः वेदाः
 न सर्वब्राह्मणाः किंतु यनमनीषिणः ययुरुत्र सादृज्जनितज्ञानवन्तः गुरुरहितानां तु गुहागुहायामहापुरुषबुद्धौ वीणि पदानि नि
 हितानि लीनानि गुणानि न गयन्ति न वप्रकाशंते वाचावेदस्य तुरीयभागं मुनुष्याः गुरुरहिताः प्रतिपादयन्ति। अयं भावः तुरी
 यप्राज्ञतेजसविश्वाः प्रत्येकमनसा चतुर्भागी करणीयाः तान् गुरुमंतः कात्स्न्येन विदन्ति गुरुरहिताः अतिप्राज्ञा अपि भागत्रयं
 न विदन्त्येव तेषां सर्वत्र चतुर्भागीमात्रं प्रकाशते। अतो गुरुमंत एव वेदतात्पर्यज्ञाः। अन्यस्त्वाह तुरीयं प्राज्ञः तज्ज्ञानं चतुर्थं
 मनुष्यावदन्तीति। अपरआह। परापश्यति मध्यमावरविति वाक्यं तुर्यामनुष्यावरवरीमवदतीति। नामाख्यातापस

गनिपातवतुर्थभागंवदंतीतिपरे। एवं धर्मार्थकाममोक्षोचित्यन्ये। कल्पस्तु। ननु त्वारिवा नोमिमतेपदानिस्मान्नायवतःखलुतानि
 विद्युः। त्रीण्यत्रगुह्यानिगुरुदितानितुर्गृहिभागंप्रवदंतिमत्यादिति॥ इदं मित्रं० मादु॥ ननु ननु त्वारिवागिति वेदार्थानां
 नात्वमुक्तं तर्हि देतोपतिरित्याशंक्य एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता अस्यो एव नानानामग्रहणीत्युच्यते। यदात्रयः कश्चिन् इ
 त्यत्र देवता त्रित्वमुक्तं तर्हि इन्द्रादयोन किं देवता इहेत्याशंक्य एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता स्या एव नानानामग्रहणी त्रित्वा किं
 स्तु नानादेवानां त्रित्वसंख्यायावरो धार्थ्यज्ञादिप्रवृत्त्यर्थं तदुच्यते॥ इदं परशमादु॥ अहं न हि पृथगि शयानमित्यादौ मित्रं प
 रशमादु॥ मित्रा ज्ञानान्यातयतीत्यादौ वरुणा परशमादु॥ शतं ते राजानि मे भज इत्यादौ अग्निं परशमादु॥ त्वमग्र इत्यादौ अ
 थो तथा दिव्यः सूर्यं तं परशमादु॥ त्रिं देवानां मित्यादौ गुरुत्मानं सुपर्णा इत्यादु॥ मोक्षं पक्षमयं द्रुतिं अग्रमयं द्रुमं
 यं विविधयुक्तं नुवरणं। पक्षो बहु भवतो रथवन्त्रयस्य तं वेन ते यमं रथं प्रणमामि नित्यमित्यादौ। इदानीं मित्रं परशमादु॥
 अग्निं शब्दोत्रेनेत्राग्निमाहूतो रुद्रस्य वाचकः। स्थिरे भिरंगैः सह बिभर्ष इत्यादौ यमं परशमादु॥ त्रिकं दुकेभिः पततीत्या
 दौ मातरि श्वानं परशमादु॥ आत्मा देवानां भुवनस्य गम इत्यादौ। इदं तीति इदं इति परमेश्वर्यमितो हिंसायाः यत इति
 मित्रः। एवं वृणुत इति वरुणा। अग्नयतीत्यग्निः। अंगिगतो। णीञ् प्राप्ते गत्यर्थः। ज्ञानार्थः। दिवि महापुरुष बुद्ध्याद्या

तनवस्यां भवो दिव्यः शोभनमोक्षः स सुपर्णः संसारमोक्षाभ्यां गुरुदया गुरुत्मान्। रोदयतीति रुद्रः स एवाग्रणीत्वादग्निः। यमयतीति यमः
 येन तुष्टेन मातरि मायायां क्षिप्तो जीवः श्वेतं भवति समातरि श्वेतः। एकं सद्रूपं विप्राब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनः यज्ञादिसिद्धयवद्गुणभिधा
 नेनैवादिनृपणादु॥ यो ज्ञानानां तरं तु विप्राः मेधाविनः तत्र विदुस्तदं इति नृपणावद्गुणसद्रूप एकमित्यादु॥ कल्पस्तु इन्द्रो दिशब्दा गुण
 योगतो वा व्युत्पत्तिर्वा परमेशमादु॥ विप्रास्तदं कं वद्गुणवदंति प्राज्ञास्तु नानापि सदेकमादु॥ कलं नित्यानं० व्युद्यते ननु इरवगा
 हज्ञानमार्गात् भक्तिमार्ग एव आया नित्याशंक्य पुनरावृत्तिदोषत्वेन न जाड्या यस्त्वमित्यभिप्रेत्य भक्तस्वरूपादिकं माह। कलं विष्णुं स
 गुणं। बुद्धनियमेन भक्त्या तव्यं हरयः विष्णुवो भूत्वा सारूप्यादिना समानतां प्राप्ताः सुपर्णाः सुपर्णा गुरुं समानं प्रजातिकं आनृदाः सु
 पर्णमाराहयतीति णित्वो। अपः आपदं त्यं तरि क्षनाम अंतरिक्षं समं स्रष्टुं वस्त्रं वसानाः परिधानाः दिवं स्वर्गं उत उन्मुच्य त्यक्त्वा प
 तंति प्राप्नुवन्ति। तं विष्णादिलोकं प्राप्ता भक्ताः आवर्तते कुतस्तस्य क्रंतस्य सत्यस्य विष्णोर्वादेः सगुणब्रह्मणः सदेना तलेकात्
 आदित तदेव आगमनसमकालमेव घृतेन उदकेन पृथिवीविशेषेण उद्यत आदु क्रियते। उदी कुरेन परस्मात् लोकात् भुवमागच्छ
 तो मेघी भूय उदाकी भूय वृष्टि रूपा भुवं आर्द्रयित्वा ओषधि वनस्पतीत्यादि प्राप्य तदुपेण पुरुषं प्राप्य स्त्रियो जठराज्जायते। तदं
 कं शिवधर्मोत्तरे। वायुमेघांबुभूयं तरे तो गर्भं त्वमाश्रिताः। जायंते जठराज्जीवाः पतंतः स्वर्गतो भुवमिति। कल्पस्तु। सारूप्यसुरव्या

पदवी प्रपद्य विष्णुदिलोकाद्रुवमाश्रयंति। वायवं बुदेनोषधिबीर्यगर्भं भावं प्रपन्नाः पुनरुद्भवंतीति॥ द्वादशप्रधयः० नलानला
सः॥ ज्ञाताश्चकालेन संसारेण व्याप्यंते इति वक्तुं कालसंसारवर्णनेन कालचक्रवर्णयति। ननु द्वादशारं नहीत्यत्र मंचयेद्यथा
निहितः सत्यं। तस्यैव विवृत्तिरियमधिकविवक्षया द्वादशप्रधयः। प्रधीयंत इत्यराः मासात्मकाः तैरारब्धमकं संवत्सरं तस्मात्कं कालं
कृतं तस्य नवीणि नभ्यानि तिस्रो नाभयः। क्रतुद्वंद्वेन नाभिः। अर्तुः सवसवसर इति श्रुतेः॥ कः ब्रह्मा को वापुस्तथा। तत्र कालचक्रं उ
द्वेष्टं विवृतं ज्ञानाति तस्मिन् कालचक्रे साकं सह भवाः अन्योन्यानुबद्धास्त्रिशताः। षष्टिश्चैव संख्याताः सक्ष्मा अराः शंकवः कीलाः
अर्पिताः प्रत्यर्पिताः कीलका इव यजे निरवाताः। अनेन एवं विधं भूते मयं चक्रं इत्युक्तं। माससंवत्सरं तु रूपकालचक्रं प्रवर्तकत्वा
त्तदात्मकमित्युक्तं। अधिभूते मे तद्वति न वला वलासः न वला अव्यभिचारिणः। वरिणिलिपि विपदी वदीनां कद्वे अभ्यासात्तदीधः।
एवमधिभूतं सूर्यचक्रं। अधिभूतं तैतु मासा एव प्रधयः संवत्सरश्चक्रं तवानाभयः। षष्ट्यधिकं त्रिशतं सक्ष्मा अरास्तदिवसा
रात्रयो वा तत्सधयः पूर्ववापरे वा। अध्यात्मं तु प्रधीयंते प्रधाना निस्वीक्रियंते इति प्रधयो मनोबुद्धिर्सहिता। न इति विधिना द्वाद
श अरा स्थानीयानि तैरारब्धं चक्रं प्राणांतः। करणात्मकं एकं लिंगशरीरं सर्वयोनिषु भेदाभावादि कं ग्राम्यं न सदेहात्वाच्चक्रं त
स्य तिस्रो नाभयो वस्थाः तस्य त्रयः स्वप्नाः इत्युक्ताः। नयेत चक्रं भ्रमणादुपरमयतीत्याह। कउतत् ब्रह्म विवृतं च त्रिक एव

पुमान्। न व ब्रह्म ज्ञानादेतत्तन्निवृत्तिः ब्रह्मज्ञानं तु दुर्लभं। तस्मिन् लिंगशरीरे आश्रितं साकं सह भाविष्कलं शरीरं तत्र च स्तूलदेहे
त्रीणि ज्ञातानि षष्टिश्च शंकवः द्वावस्थिता अराः। अस्थिरूपाः। अंतर्निहिताः। अराः स्तंभसमानाः। चलंते न च वलाः। अतिदृढाः। अ
न्यतु त्रिशतं षष्टिर्मज्ञान इत्याहुः परे। अस्थि संधय इति। प्राणा वंशः। अथाकोठरव्य इत्येताभ्यां अधिदेवतात्मविधयाभ्यां उपासना
पराभ्यां खंडाभ्यां अयमर्थः। उक्तः स वितः अत्राप्युपासिनो विवक्षितं तस्मिन् ज्येष्ठभ्रातरौ लक्ष्मीधरा चार्थो उक्तवत्॥ कल्पस्तु।
मासादिता भेदेषु उक्तं संख्ये श्रुत्रिना भुंजत तत्रयं च। षष्टिस्तु सक्ष्मा अरका अन्या ल्याश्चक्रं वराधिभूतं विदंति। अधिदेव
त्वरामासास्तनुश्चक्रं तु वत्सरः। त्रिनाभ्यश्च अराः सक्ष्मा दिवसाः संधयो निशाः। इदमधिदेवते। अध्यात्मं तु बुद्धिर्मनः खानि अरा द्वि
षट् चक्रं च लिंगं त्रिनाभ्या वस्तु। तत्स्थितं स्तूलशरीरमाज्ञात्वा स्तूयादयोरा अणवः प्रसंख्या इति॥ यस्तस्तनः० धातवेकः॥ एवं वि
धकालचक्रं संसारचक्रं निवृत्तिमहावाक्यो देवतिवदनसंस्वती पुरस्कृत्य कं निर्दिष्टा षमाह। त्रिधा हि सरस्वती पुरस्कृता पावको न
इत्युक्ता। तत्र वाग्देवतानदीरूपिणी क्रमादुक्ता। अत्र देवतान् पिपी अंतर्कथ्यते। भोवाग्रपिणि सरस्वतिवदे विद्येते तवस्तनः
कुचः। अमृतस्त्रावकः। स्तनध्वनशब्दरावात्मकः। शगायः। त्रीडो। निछादं संहिवनं न शयाना। अविद्यायां योही वस्तु ध्यानं वाक्य
मपिलक्षणया शशय इत्युच्यते। यत्र परमात्मानुवादेन प्रत्यगात्मा उच्यते। तदा न्य सरस्वत्याः स्तनस्थानीयं तं धातवः समया घणा
यकः। कुरुसंपादय। इह जीव देशकालेन। तथायः। द्वितीयस्तनः मयोभूः। सुरवरूपः। एवमयोभूः परमात्मा तत्प्रधानं वाक्यमपिम

योभूः॥ यत्र परमात्मानुवादेन जीवात्मोन्मतेतदा कावेदरूपसरस्वत्या द्वितीयस्तनः स्थानीयः तं स्तनं धातुवे संपादय (अ)
 धनदी नृपिणी भोनदी नृपिणी सरस्वति तेतव संबन्धिनास्तनेन अमृतस्वावेकनयन विश्वासवाणिवायाणि वारिषवानिब्रूयादि
 धान्यानि पोषयसि यः प्रवाहः बहिर्नयी पितः क्षेत्राणि प्राप्य धान्याद्युत्पत्तिं संप्रवाहो नदी रूपः सरस्वत्यास्तनः स्थानीयः तं स्तनं धा
 तवे धातुं अस्मान्पालयितुं कुरु। धोज्ञतुमर्थं तवे प्रत्ययः॥ एवं सरस्वत्युदकसंस्थे साध्यसस्यादिसमृद्धिर्नितान् तथा यवादिती
 यः स्तनः रत्नधारत्ननां उत्सादकः पालकश्च यः सरस्वत्याः प्रवाहविशेषः समुद्रं प्रविष्टः समुद्रादिकेन संसृज्यमानस्तलं प्राप्य प्रसर
 तस्मान्निजनयति तेतव स्तनं धातुवे संपादयेति। तडुक्तरन्नास्मै। समुद्राधस्तलं प्राप्य सरस्वत्या इकं शुभं। जनयित्वा
 धरन्ना निवर्णयत्यपि चापरं॥ १॥ रन्नुत्पाद्यते भोक्तुं भान्यादीशवरादपि। सरस्वती नदी संगदब्धिरन्नाकरं विदुः॥ अनेन रन्
 समृद्धिः प्रार्थिता। अनेन क्षुत्पीडादिदोषनिवृत्तौ रन्नादिनातिश्रीकलादिदोषनिवृत्तौ न निश्चितत्वे सति रानप्रवृत्तिः मुक
 रेत्युभयं प्रार्थ्यते। तथा भो देवता नृपिणी सरस्वति प्रदीदतः वसुवित्तव सनाच्छेदिन कर्तारौ जीवेशो वेदयति। आपयति। अंतर्भा
 वित्पण्यर्थो विदिः ब्रह्मविद्याचार्यो हि देवता नृपिण्या सस्रव्य देवमय्या सरस्वत्या स्तनस्थानीयस्तं धातुवे संपादय। तथा य
 स्तद्वितीयस्तनः सुदत्रः धर्मो धर्मापेक्षया फलदाता ईश्वरः सोऽपि सर्वदेवता नृपिण्याः सरस्वत्याः स्तनस्थानीयः तं धातुवे संपा

दय। सुदत्र इत्यत्र ददोने अस्मात्सुपूर्वात् किप्रसुखं ददातीति सुदत्रः। धर्मः धर्मवान्मतुपो लुक्कृते मेवत्रायत इन्द्र ईश्वरः। क
 थं तद्भिर्पूर्वपदप्रकृतिः स्वरः सुददा धर्मणाय यत्तदिति सुपिष्ठ इत्यत्र सुपीतियागविभगात्कः॥ तत्पुरुषतुल्याः॥ पूर्वपदप्रकृति
 स्वरः॥ कल्पस्क॥ यस्ते स्तनो वाणि सरस्वती शजीवात्म बोधश्रुति वाग्विशेषः। जीवेश बोधश्च कुन्वा द्वितीयो ह्यतदतकुरुनो व
 नाय॥ तथा॥ यस्ते स्तनो स्तीर्थ सरस्वती त्वदंभो मयो धान्यतणादिहेतुः। यश्चाब्धिगो रन्नुसमृद्धयन्याद्वयंतदत कुरुनो वनाय। य
 स्ते स्तनो देवि सरस्वती त्वदंशो गुरुश्चेतद्वितीयः। प्राक्तः स्तनः सर्वसुरात्मके त्वद्वयंतदत कुरुनो वनाय॥ ४॥ यत्तेन यज्ञं देवाः॥
 अथ ब्रह्मविद्यातरविद्यानां फलोक्तिः। यस्ते सरस्वत्ये यज्ञेन साध्यैभ्यः सकामेभ्यः उपलक्षणमेतत्। निःकामेभ्यः ब्रह्मविद्यार्थि
 भ्यश्च। एवमियमृकृ प्रतिपादनाय त्वनुक्रमणिकार्थः। यज्ञेन काम्यसकर्मणा ययज्ञं यष्टव्यं ईश्वरं अयजत यजति ते देवा भवन्ति
 स्वर्गादौ दीप्यमानाः। अर्थनिःकामफलोक्तिः। तानि निःकामत्वेनात्यंतोत्कृष्टानि। यत्तद्विहितस्तत्तुल्यं तोत्कृष्टवाची। धर्माणि ध
 र्मसाधनानि यज्ञादीनि प्रथमानि ज्ञानपूर्वसाधनान्यासन भवन्ति। ब्रह्मविद्यापि द्विधा सगुणानिर्गुणानि। अत्र निर्गुणायाः फ
 लमिदं। ते अत्यंतोत्कृष्टाः हवना कं परमानंदरूपं न भ्राणनपादिति निपातनात्साधुः। महिमानः महातः उपदिष्टमाहवाक्या मह
 त्वेव न कथ्यत इति वन्ननात् उपदिष्टमाहवाक्याः जीवन्मुक्ताः संतः सर्वतः संवते। एवमसमवाये। परमानंदोत्कृष्टा भवतीत्यर्थः। सगु
 णब्रह्मविद्याफलं। यत्र ब्रह्मलोके पूर्वब्रह्मादयः सन्ति तत्र साध्याः आध्याया आध्यायं यासगुणविद्यया सहवर्त्तमानाः सगुणब्रह्मज्ञाः

26

संतिभवन्ति। न पुनरावृत्ताः॥ कल्पस्तु॥ काम्येन धर्मे पासुरादिलोको न स्य निष्कामकृतिर्हि हि तः॥ वाक्योपादिष्टाः स्यु
रिहैव मुक्ता ब्रह्मादिलोकः सगुणोऽशुद्ध्या॥ ५०॥ समानमेतन्निबन्त्यग्रयः॥ ननु काम्यकर्मसंस्तुगुणवृत्तवि
द्ययादशांतप्राप्तिलक्षणं फलं मुक्तं तत्र तत्संस्थातं देवानुप्रविशति देव्या विकृतस्य ववक्षणाः प्रवशाश्रवणा
त्। ब्रह्मात्मकस्य सर्वगतं स्य निष्कयस्य जीवस्यागल्यसेवादिताशिक्योपाधि वशाद्भूति संभव इत्याह। समा
नं देशकालोदा समानमपि उदकं अकावुदुःखात् उद्भूतमपि एतद्ब्रह्म अहमिति अहीयमाने धर्मा धर्म संस्कारे
रिन्द्रियैः प्राणैश्च उपहितं जीवभूतं सत्तु उदेति देवादित्वमनुभवति। अक्व एति न नीचैः। आसत्यमनुष्यादि
रूपमनुभवति एवमनुभूताम्य जीवो यदा मनुष्यतां प्राप्नोति तदा कथाधिकारी जगद्वाचां प्रवर्तयेत्॥
अन्यथा जगद्भूतनदोषः स्यादित्याह। भूमिं मनुष्यादिसहितां पर्जन्याः हविषा तुष्टाः सूर्यादय
श्च ये देवाः तिष्ठन्ति वृष्ट्यादिना यजमानेन न भूस्ति तेन तर्पितो भूस्त्वा जगदयः दिव्यो सहितं द्युजा

27

कंप्रीणयन्ति हविर्दानेन स्वर्गास्तान् देवान् तर्पयन्तीर्थः त्यो। तदुक्तं गीतायां॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा इत्यारभ्य मो
घं पार्थ स जीवतीत्यनेन॥ कल्पस्तु॥ धर्मैरधर्मैश्च वा सनाभिलिङ्गं स्तु जीवः स्वउपेक्ष्यते॥ १२॥
स्थाः सुरानारमयन्ति देवा भूस्तान् सुरा आरमयन्ति वृष्टिरिति॥ ५१॥ ॥ दिव्यं सुपर्णं मवसे ज्ञो हवीमि॥
अत्र सूक्तार्थोपसंहारः॥ दिव्यं दिवि भवं स्वर्गिणं कर्मफलं भोक्तारं सुपर्णं सुपर्णं मारो हयतीति सु
पर्णं दिवा हनारुहं विष्णुवादिलोकगतं स्वर्गिणं सगुणोपासकं वायसं कर्म विद्याभ्यां प्रवृत्तं नीचक
र्मकरणेन वायसादियोनिं प्राप्तं तथापि बृहत्तं ब्रह्मरूपिणं आत्मानं वतथा अपांगभं प्रमुखसंस्म
द्विषाणां प्रापकानां गर्भं कार्यं लिङ्गे दहं दर्शितं दर्शनं ज्ञानं च ओषधीनां ओषधयः स्वामिन्यः पोष
काः यस्यास्तां स्कूलतनुं च अभीपतः सर्वतः अपोयत्र गच्छति सः अभीपाः समुद्रांतं स्थितं भूषदेशः

२८

कुरु पूरब्धः पथामानक्षेदयन्समासांतः द्योतरूपसंगेश्योपईत् । अक्षीपद्वावरतीतिक्वियुः संसाराब्धिं
 तन्वाना अक्षीपद्वावरतोप्यतिसंसारिणो जीवान् ज्ञानामृतसवृष्टिभिः तर्पयंतं सरस्वतं ॐ
 सोवाणीवतापीवसरउच्यते इति भोजनिघंटुः ज्ञानवतं अवसरक्षणाय जोहवीमिप्रोक्तवानस्मि
 कथयतेर्यङ्मुक्तिः संप्रसाणं लिटियङोवेति द्वे । हविष्यातं पौरुषं च न तमं ह इतीति च ॥
 अस्यवा मीयर्कं जह्वाम हृदे नोच्यपोहतीति च द्वे पराशरः ॥ अस्यवा मीयर्कं चैव ब्र
 ह्मशुद्धये जपेत् ॥ विचारयेत्तदर्थं वै जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ कल्पस्तु ॥
 स्वर्गश्चिद्विष्वादि लोकी डुरितजननिर्ब्रह्मभूते च लिंगं ज्ञानं स्कूलं स्वदेहो

२८

वा. भा.

२९

भवजलधिवृको द्वारकोप्यष्टमोस्तौ ॥ एतेष्वन्येपदार्थमुनिवरकथिता अस्यवा मीय
 सूक्ते संसारदक्षिणाय श्रुतपठितमतास्तारयेयुर्भवाब्धिम् इत्यस्यवा मीयसूक्ते
 स्यभाष्यं समाप्तम् श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु शुश्रूषाश्रवणं चैव ग्रहणं धारणं
 तथा ऊहोपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः १ श्रीरामजयरामजयजयराम
 मोक्षार्थं त्वमुपाकरोमिह रहः आशंकरस्वार्थिनां साक्षात्तत्त्वसीतिगुर्वभिधियात्रोपदेशस्तमः ॥ शिक्षार्थं खिलवृत्तान्तां न्यपि नृणां
 प्राक्स्तत्र धारात्रयः प्रेक्षोदादुमिहागतस्य भगवाः संसारपाशापहृत् १ नानादुष्टनिवासभूमितळमामज्जीतपाथो निधाउद्धतुं जगदी
 श्वरापरवपुः संधारयन्नामतः विद्याशंकरभारतीति वसुधापृष्ठे भ्रमसर्वदाभ्राम्याणां मुखमर्दनो विजयते ज्ञानोपकारोपहः २ २९

